

PTE ÁJK-KTK Könyvtár

KH 1408

Ph.D. értekezés

Bodai Zsuzsa

2000.

KTK
OT
338 (001)
3 70

Bodai Zsuzsa

**PÉNZELMÉLETEK AZ EURÓPAI
BÖLCSELET TÖRTÉNETÉBEN**

JPTE Egyetemi Könyvtár

P000158948

Ph. D. Értekezés

2000

X

TÖRÖLVÉ

2001 JUL 23

Tartalom

Előszó.....	3
<i>I. Az ókori görögök.....</i>	<i>4</i>
1. Platón állam-és gazdaságbölcselete.....	4
2. Arisztotelész gazdaságfilozófiája és pénzelmélete.....	11
<i>II. A középkori skolasztika</i>	<i>23</i>
1. Aquinói Szent Tamás gazdasági tanításai és pénzfelfogása.....	23
2. Nicole Oresme pénzelmélete.....	30
<i>III. A reneszánsz gondolkodók.....</i>	<i>40</i>
1. Petrarca a pénz morális következményeiről.....	42
2. Machiavelli gazdasági tanításai.....	46
3. Morus negatív pénzfelfogása.....	55
<i>IV. A reformáció gazdaságelméleti újításai.....</i>	<i>60</i>
1. Luther a hivatásról, a kereskedelemről és az uzsoráról.....	61
2. Kálvin pénz-és kamatelmélete.....	65
<i>V. Felvilágosodás korabeli pénzelméletek.....</i>	<i>76</i>
1. John Locke pénzelméleti és pénzpolitikai nézetei.....	78
2. David Hume mennyiségi pénzelmélete.....	88
Bibliográfia.....	95
Jegyzetek.....	100

Előszó

Tanulmányomban az európai bölcselet történetének fontosabb pénzelméleteit mutatom be Platónról, David Hume-ig.

Megfigyelhető, hogy a filozófiatörténet nagy gondolkodói a pénzre vonatkozó elméleteiket a társadalom szociológiai-, politikai- és kulturális viszonyairól szóló elgondolásaik egészébe ágyazva fejtették ki. Ezért az értekezésben, -az egyes gondolkodók szellemének megfelelően- pénzelméletüket egy átfogóbb társadalom- és gazdaságfilozófiai keretben rekonstruálom.

Az elemzés során nyomon követem azt az utat, amelyet a gazdaságbölcselet megtett a gazdaság, a pénz antik és középkori felfogását kifejező "ökonomiká"-tól a modern nemzetgazdaságtan tudománya az "ökonómia" felé. Áttekintem, hogyan jutott el a gazdaságbölcselet a nominalista- legalista pénzelméletektől, a monetarista- metallista és a mennyiségi pénzelméletekig.

A tanulmány felépítése nagyjából az időrendi sorrendet követi. Az első négy fejezetben a közgazdasági gondolkodás modernitást megelőző korszakait tekintem át. Bemutatom az ókori, a középkori és a koraujkori gondolkodók gazdaság- és pénzelméletét, mint a modern közgazdaságtudomány, a modern pénzelméletek elméleti előzményeit.

Az ötödik fejezetben a felvilágosodás korabeli pénzelméletekkel foglalkozom. Megvizsgálom a mennyiségi pénzelmélet brit gyökereit J.Locke és D.Hume írásai alapján.

I. Az ókori görögök

A közgazdasági elméletek kezdetben nem különültek el a társadalomtól alkotott nézetek egyéb formáitól. Így nem lehet pontosan meghatározni a közgazdasági gondolat első megjelenését. Nem meglepő, hogy a közgazdasági elméletek történészei máshol és máshol kezdik az elemzést. Vannak, akik a közgazdasági elméletek gyökereit az óegyiptomi papíruszokban, vagy az óindiai védákban keresik. Mások a Biblia közgazdasági megfigyeléseivel indítják a vizsgálódást.

A kutatók többsége szerint a nyugati közgazdasági gondolat története a klasszikus görög korban gyökerezik./1. A modern közgazdaságtudomány elméleti kiindulópontjait jórészt az ókori görögök gazdasági tanításai alkotják. A közgazdaságtan története általában az athéni klasszikusokra való hivatkozással kezdődik. Így például Schumpeter/2. is a gazdasági elemzés történetét a klasszikus görög gondolkodókkal (Platónnal és Arisztotelésszel) indítja. Ennek oka az, hogy először Platón, de különösen Arisztotelész műveiben történtek meg az első kísérletek arra, hogy a görög társadalom gazdasági rendszerét elméletileg magyarázzák.

1. Platón állam/3.- és gazdaságbölcselete

Egy ókori életrajzi hagyomány szerint Platón abban az évben született, amikor Periklész meghalt, a peloponnészoszi háború második évében (i.e. 429-ben). Hiteles források cáfolják ezt a hagyományt. A filozófus minden valószínűség szerint egy évvel később, i.e. 428-ban született. De az említett ókori hagyomány szimbolikusan összekapcsolta Periklész halálát, Platón születésével egy olyan időpontban, amely fordulópontot jelentett Athén életében. Periklész a gyakorlatban, Platón pedig a filozófiai elmélet síkján kereste az egyén és a közösség boldogulását jelentő igazságos állam lehetőségeit.

Platón gyermek- és ifjúkorát beárnyékolta a peloponnészoszi háború, de előkelő családja, származásának megfelelő nevelésben részesítette.

húszéves korában ismerkedett meg Szókratésszal, akinek személyi-

sége, gondolatvilága, erkölcsi példája meghatározó élményt jelentett életében. Minden dialógusának/4. -a "Törvények" kivételével- mestere, Szókratész a főszereplője, és Szókratésszal mondatja el saját gondolatait, véleményét.

Platón -előkelő származásának, családi kapcsolatainak és kitűnő képességeinek megfelelően- ifjúkorában közéleti pályára készült, aktívan szándékozott részt venni Athén politikai életében./5. De i.e. 404-ben Athén vereségével véget ért a háború. A győztes Spárta nyomására felszámolták a demokratikus alkotmányt, arisztokrata uralmat vezettek be. Az ún. "harminc zsarnok" rémuralma idején (i.e. 404-403) Platón két rokona is, (unokatestvére, Kritiász és nagybátyja, Kharmidész is) a vezetők közé tartozott./6. Az arisztokrata uralom rémtettei elriasztották őt attól, hogy csatlakozzon hozzájuk. Mestere, Szókratész is elhatárolta magát tőlük.

I.e. 403-ban a száműzött demokratáknak sikerült megdönteniük a "harminc zsarnok" rövid, de véres uralmát, és visszaállították a demokratikus alkotmányt. Platón ekkor újra fontolgatja, hogy bekapcsolódik szülővárosa politikai életébe./7. Ám ekkor újabb fordulat következett: perbe fogták és halálra ítélték mesterét, Szókratészt. Platón mélyen megrázta Szókratész halála. Végleg lemondott arról, hogy részt vegyen Athén közéletében. Több társával együtt az esetleges üldözések elől Megarába, az ottani szókratészi iskola megalapítójához Eukleidészhez menekült. Majd hosszabb utazás időszaka következett Platón életében (Egyiptom, Dél-Itália, Szicília).

Hazatérése után, i.e. 388-ban megalapította saját filozófiai iskoláját az *Akadémiát*/8., és ez idő tájt írta meg fő művét az "Állam"-ot.

A gazdaság, a pénz kérdéseinek elemzésével először ebben a műben foglalkozik, majd később egy másik államtervezetében, a "Törvények" című művében.

Az "Állam" c. mű a "racionális társadalom" utópiája. Ebben Platón egyfelől elveti a valóságos államok gyakorlatát, másfelől ezzel szembeállít egy nem létező, ideális, eszményi államot. Miközben Platón leírja az ideális állam felépítését, működését, sokoldalú megközelítést alkalmaz. Az "Állam"-ban, -és a kései "Törvények" c. művében is- *összefonódnak a pszichológiai, az etikai, a politikai és a gazdaságtani vizsgálódások* Az állam szerkezeti felépítése szorosan összefügg pszichológiájával és etikájával. Pszichológiája tárgyalja az egyéni lélek részeit, etikája pedig az erényeket. Rend (réteg), erény és lélek rész szerves egységben vannak. Az állam szerkezeti felépíté-

se megfelel az egyéni lélek felépítésének. Ahogyan a lélekben három rész van: a gondolkodás, az indulat és a vágyakozás, úgy az államban is három rend (réteg) van: a vezetők (filozófusok), az örök és a dolgozók (földművesek, kézművesek, kereskedők), s mindkét vonatkozásban a megfelelő erények (a bölcsesség, a bátorság és a józan önmérséklet), kapcsolatosak az egyes részekkel. "Az egyes ember lelkében is ugyanazok a részek vannak meg, mint az államban, s a számuk is megegyezik."/9.-írja. Ami az egyes lélekresznek az erénye, ugyanaz az erénye az állam egyes rétegeinek is.

A fenti összefüggések röviden így ábrázolhatók:

Réteg:	Erény:	Lélekrész:
1. vezetők (filozófusok),	bölcsesség,	gondolkodás
2. örök (harcosok),	bátorság,	indulat
3. dolgozók,	józan önmérséklet,	vágyakozás.

A legfőbb erény Platón "Állam"-ában: az *igazságosság*. Az igazságosság kifejezi az egyes rétegek egymáshoz, és az egész közösséghez való viszonyát. Az igazságosság elve Platónnál igen tág értelmezést nyer. Az *igazságosságot* összekapcsolja a *munkamegosztással*, amennyiben az igazságosság a munkamegosztásban elfoglalt helynek a függvénye. Így ír: "Az igazságosság azt jelenti, hogy mindenki a maga munkáját végezze, s ne ártsa magát sokféle dologba. ... Az államban szokásos foglalkozási ágak közül minden egyes polgárnak csak egyet szabad folytatnia: azt, amelyre természete születésénél fogva a legalkalmasabb."/10. "Aki vargának született, annak a dolgok rendje szerint csak lábbelit kell készítenie, és semmi mást nem szabad csinálnia; az ácsmesternek pedig csak ácsmunkát szabad végeznie, és így tovább."/11. "De már ha egy iparos vagy más pénzkereső ember, ... a harcos hivatására törne, vagy a harcosok közül valaki a tanácsosok és az örök hivatására, anélkül, hogy méltó volna rá; ...vagypedig egyetlen személy mindent egyszerre akarna vállalni - akkor ... ezeknek az embereknek a cseréje és sokféle munkája az állam pusztulását jelentené. ... S most fordítsuk meg a dolgot: a pénzkeresők, segéderők és örök rendjének a maguk munkájával való foglalkozása -vagyis, ha ezek mindegyike az államban a maga munkáját végzi-, amaz előbbivel szemben maga az igazságosság, illetve az, ami az államot igazságossá teszi."/12. "Államunk azáltal lett igazságossá, hogy a benne levő három népréteg mindegyike a maga munkáját végezte."/13.

Platón úgy véli, ha mindenki a természetének megfelelő mes-

terséget űzi, mindenki jobban végzi munkáját, és ennek pozitív következménye a munka hatékonyságának növekedése. "Minden kéziműve nagyobb tömegben, szebben és könnyebben készül, ha a munkás -természetének megfelelően, az alkalmas időpontban, minden egyebet félretéve- mindig egyféle munkát végez."/14.-írja.

Amennyiben mindenki jobban végzi a munkáját, a közösség egésze is hatékonyabban, racionálisabban működik. Az igazságosság platóni elve tehát a tökéletes, hatékony, racionális munkavégzés elvét jelenti. Platón szerint az igazságosan berendezett állam, egyben racionálisan berendezett, racionálisan működő államot is jelent.

Racionális államutópiájában a közösség irányítását a filozófusok és az örök végzik. Ez a két társadalmi réteg mentes mind a gazdasági racionalitás (a haszon), mind a politikai racionalitás (a hatalom) szélsőségeitől. Ennek egyik biztosítéka az, hogy a filozófusoknak és az öröknek nincs magántulajdonuk; továbbá nő- és gyermekközösségben élnek.

"Magyarázzuk meg nekik, hogy mivel az istenek jóvoltából isteni arany és ezüst mindig van a lelkükben, emberi aranyra és ezüstre sohasem lesz szükségük, s kárhozatos dolog is volna az előbbinek a birtoklását az emberi arany birtoklásával összekeverni és megfertőzni, hiszen a nagy tömeg kezén forgó pénz miatt már úgylát igen sok istentelenség történt, az ő birtokukban lévő arany viszont szintiszta; éppen ezért ők az egyedüliek a város lakói közt, akiknek aranyat és ezüstöt kezelni vagy érinteni szigorúan tilos. ... S így éppen megőrizhetik magukat is meg az államot is; de hogyha magántulajdonként földet, házakat és pénzt szereznek, akkor örökből gazdákká és földművesekké, polgártársaik szövetségeseiből pedig bizonyára gyűlöletes kényurakká válnak, s egész életüket kölcsönös gyűlöletben és áskálódásban töltik, és sokkal többször és sokkal inkább kell rettegniük a belső, mint a külső ellenségtől, közben pedig már akkor a végveszély legszélén futnak maguk is meg az állam is."/15.

Platón Úgy gondolta, hogy a gazdasági- és a politikai racionalitás egyoldalúságaival szembeni másik biztosíték, az állam vezetőinek, a filozófusoknak az értékrendje. A filozófusok ("bölcsségszeretők") a tudásra, az ideák megismerésére törekcszenek.

Igy a filozófusoknak és az öröknek sem objektív, sem szubjektív indíttatásuk nincs a hatalommal való visszaélésre. A vezetők, a filozófusok, a filozófus- király számára a hatalom csak eszköz a közösség olyan megszervezésére, amelynek célja a szükségletek kielégítése és az állampolgárok morális nevelése.

Az állam harmadik rétegét a dolgozók (fölművesek, kézművesek, kereskedők) jelentik. Míg a filozófusok és az örök rétegében tilos a magántulajdon, az arany-, az ezüst és a pénzhasználat, továbbá a családi élet; addig a dolgozók rétegére mindez nem vonatkozik. A dolgozók körében Platón meghagyja a magántulajdont, a pénzhasználatot és a monogámiát. Ugyanakkor a dolgozók nem vehetnek részt a közügyek intézésében.

A *tulajdon* kérdését kései államtervezetében, a "Törvények"-ben is elemzi. A "Törvények"-ben különbséget tesz a "*legelső állam*", (*a mintaállam*) és a "*második állam*" *vagyoni állapota* között. A legelső-, vagy mintaállamban "... érvényesül az állami élet minden területén a régi szólás, hogy a barátok között minden közös. ... a nők és gyermekek, s minden vagyon közös legyen, és az úgynevezett *tulajdon* minden eszközzel az élet minden területén teljesen kiküszöböltessék."/16.

A második állam a legközelebb áll az előbbi mintaképhez, és Platón szerint ez a gyakorlatban is megvalósítható. Azt javasolja a törvényhozóknak, hogy a második államban "lehetőleg egyenletesen kell elosztani" a vagyont. Úgy kell berendezni az államot, hogy ne adjon okot kölcsönös vádaskodásra, panaszkodásra, ellenségeskedésre és gyűlölködéssre.

Platón alapvető törekvése a korabeli poliszokat jellemző belső ellentmondások, "a szegények és a gazdagok állama" konfliktusainak kiküszöbölése, az állam belső egységének megteremtése volt.

"A *pénz és a vagyon szerzése*"-írja a Törvényekben- járjon "középúton"./17. Így elkerülhetők a gazdagság és a szegénység szélsőséges állapotai. Úgy véli, hogy "a gazdagság és a szegénység egyaránt ártalmas."/18. A gazdagság és a szegénység szélsőséges állapotai erkölcsileg és politikailag is károsak. Ezek az állapotok megakadályozzák az ember magasabb rendű értékeinek, erényeinek kimunkálását./19. ezen túlmenően poliszt bomlasztó erőket szabadít fel, "forrongáshoz vezet."/20.

A "Törvények"-ben Platón avval a konkrét kérdéssel is foglalkozik, hogy milyen mértékű vagyoni differenciák engedhetők meg adott rendszer keretein belül. Úgy véli: adott államon belül maximálisan négyszeres vagyoni differenciák engedhetők meg. Az ezt meghaladó vagyoni differenciák az állam "legnagyobb betegségéhez, forradalomhoz" vezetnek./21.

"Az olyan államban amely meg akar menekedni a legnagyobb betegségtől, amelyet ... forradalomnak nevezhetünk, nem szabad a polgá-

rok egy részénél nyomasztó szegénységnek, más részénél viszont gazdagságnak uralkodnia. ... Legyen tehát a szegénységnek az alsó határa a kisorsolt telek értéke. ... Most már e telek értékét véve mértékegységül, a törvényhozó megengedi, hogy a polgárok ennek kétszeresét, háromszorosát, végül négyszeresét érő vagyont szerezzenek."/22.

Platón a nagy vagyoni differenciák megelőzése, elkerülése érdekében erősen korlátozza a pénzkereső tevékenységet, és a pénz kincsként történő felhalmozását is.

A továbbiakban vizsgáljuk meg: mivel magyarázza a pénz megjelenését, hogyan definiálja a pénzt, és milyen pénzfunkciókat elemez?

A pénz kialakulásának kérdésével "Az állam keletkezése" c. fejezetben foglalkozik. Így ír: "Állam akkor keletkezik, ha az egyes ember már nem tudja magát ellátni, hanem sok segítségre van szüksége; ... Az államot létrehozó ok, ... a mi szükségletünk."/23.

Úgy gondolja, hogy az emberi szükségletek sokfélék, ugyanakkor az egyén hajlamai egyoldalúak. "Egyikünk sem hasonló a másikhoz, hanem nagyon is különböző a természete; az egyik ennek, a másik annak a munkának az elvégzésére alkalmas."/24.

Platón a szükségletek sokféleségéből és az egyén hajlamainak egyoldalúságából vezeti le a

munkának a közösségen belüli megosztását. A munka megosztása tökéletesebbé teszi a terméket és a termelőt, továbbá a terméktömeg növekedését, a használati érték nagyobb bőségét eredményezi./25.

Korábban már szó volt arról, hogy Platón igazságos államában minden ember -természetének megfelelően- egyféle munkát végez. Így szükségessé válik a tevékenységük, illetve a tevékenységük termékének a kicserélése. Itt veti fel azt a kérdést: "hogyan cserélik, ki a polgárok egymás közt a készítményeiket?"/26.

A termékeket a polgárok *adás-vétel* útján cserélik ki. Ennek következtében megszületik a *piac* és a *pénz*. A piac az adás-vétel helyszíne. A pénz az adás-vételt közvetítő, megkönnyítő eszköz.

Platón tehát a pénzt a munkamegosztás szükséges következményeként kialakuló cseréből eredezteti. *A munkamegosztás, az árucseré és a pénz összefüggése* már ismert volt számára. De a pénzt mégsem egy természetes, szerves fejlődés termékeként értelmezi, hanem egy mesterségesen kitalált eszközként definiálja a következőképpen: A *pénz* olyan *jelkép*, olyan *szimbólum*, amelyet a csere céljából, a csere megkönnyítésére találtak fel. Felfogásában tehát a pénz

alapvetően jelkép, *értékjel*./27.

Első és második államtervezetében is szól *a pénzről, mint fizetési eszközről*. De ezt a kérdést csak egy konkrét vonatkozásban érinti: Magánember annyi pénzt szerezhet, amennyi egyfelől a mindennapi forgalom céljára szükséges, másfelől "a napszámosok, rab-szolgák és zsellérek *hérének kifizetésére* elegendő."/28. Platón "igazi" vagy "egészséges" államában tehát a pénz egyfelől az árucserét megkönnyítő eszköz, jelkép; másfelől a bérek fizetésének az eszköze.

Ugyanakkor szól arról, hogy a szükségletek differenciálódása újabb és újabb szakmákat, munkamegosztási ágakat hív életre. Platón szavaival: "az igények növekedése megnagyobbítja az államot."/29. Így az állam egyszerű, "egészséges" formája, amely az elemi szükségleteket elégíti ki, átalakul ún. "*dőzsölő*" vagy "*felpuffadt*" *állammá*. Az államnak ez a formája már nemcsak az elemi szükségletek, de a luxusigények kielégítésére is alkalmas. Az ilyen államnak már szüksége van behozatali cikkekre. Az ilyen állam már nem autark, hanem kereskedik a környező államokkal. Ennek következtében a "hazai cikkeket ... nem csupán a maguk részére kell kielégítő mennyiségben előállítaniuk, hanem olyan minőségben, ahogy azt ... a másik fél kívánja."/30.-írja. Az államban így szükség lesz "olyan szolgákra, akik az egyes cikkeket más államokba ki-, ill. onnan beszállítják. Ezek ugyebár a *kereskedők*."/31. (Platón kereskedőknek nevezi a külkereskedőket és szatócsoknak a belkereskedelemmel foglalkozókat.)

A külkereskedelemmel összefüggésben fogalmazza meg monetáris politikájának egyik alapelvét: Második államtervezetében különbséget tesz a *belsőhasználatú pénz* ("*honi pénz*") és a *külsőhasználatú pénz* ("*idegen pénz*") között. Ezen az egy helyen úgy tűnik, hogy a pénz értékét a benne rejlő nemesfémtartalommal hozza összefüggésbe. Itt a pénz már nemcsak az áruk csereértékét jelképezi, hanem a pénz maga is értéket képvisel. A pénz értékét a pénz anyagával, (az arannyal és az ezüsttel) hozza összefüggésbe.

Talán nem véletlen, hogy az értékes arany- és ezüstpénz elemzésénél foglalkozik a pénz ún. *kincsképző* szerepével. Platón a nagy vagyoni differenciák megelőzése érdekében első- és második államtervezetében is tiltja mindazon tevékenységi formákat, amelyek kizárólagos célja a pénzszerzés, a pénz felhalmozása. Például határozottan kijelenti, hogy kiskereskedelmet folytatni -pénzszerzés végett- ne legyen szabad se a városban, se az egész országban./32.

A "Törvények"-ben szól arról, hogy szabad ember nem folytathat pénzkereső üzleti tevékenységet. Tiltott továbbá az üzérkedés és a "banauszia" (a pénzért, a megélhetésért végzett megerőltető testi munka).

Végül megemlíti a pénz *kamatra kölcsönzésének* a problémáját. A pénznek kamatra kölcsönzése is tiltott tevékenység Platón "erényes" államában, hiszen kizárólagos célja a pénzszerzés.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Platón még nem foglalkozott módszeresen és rendszeresen gazdasági kérdésekkel. Platónnak még nincs önálló pénzelmélete. A pénzzel kapcsolatos észrevételeit egy átfogóbb társadalomfilozófiai keretben, az említett két műben (Állam, Törvények) elszórtan fogalmazta meg. Ennek ellenére a pénz keletkezésének értelmezésére és a pénz természetének meghatározására tett kísérletei továbbélnek a későbbi szerzők vonatkozó gondolataiban.

2. Arisztotelész gazdaságfilozófiája és pénzelmélete

Arisztotelész az ókor legegységesebb gondolkodója. A társadalom- és gazdaságfilozófia területén is az antikvitás legkiemelkedőbb egyénisége.

Schumpeter szerint a közgazdasági eszmék története voltaképpen vele kezdődött el. Ő az első közgazdász a tudomány történetében. Polányi Károly úgy véli: Arisztotelész fedezte fel a gazdaságot. "... Arisztotelész teljes nagyságában felvetette a kérdést, hogy milyen helyet foglal el a gazdaság a társadalomban."/33.

Arisztotelész Makedónia felemelkedése idején működött és vizsgálta az antik társadalom és kultúra távlatait.

I.e. 384-ben született a macedón-parti Sztageirosz (Sztageira) városában. Tizenhétéves korától a platóni Akadémián tanult. Ennek a híres intézménynek húsz éven át -egészen Platón haláláig- tagja volt. Platón jelentős hatással volt bölcséletére, de Arisztotelész számos kérdésben kritizálta mesterét./34. így érthető, hogy az Akadémia élére Platón nem Arisztotelészt jelölte utódjaként.

I.e. 343-ban II.Philipposz, macedón király felkérésére Arisztotelész elvállalta Alexandrosz, -a későbbi Nagy Sándor- nevelését. I.e.

335-ben visszatért Athénba és ott megalapította önálló bölcseleti iskoláját, a "Lükeion"-t. I.e. 323-ban -Alexandrosz halála után- a kiújuló macedónellenesség miatt Euboia szigetére vonult vissza,/35. ahol i.e. 322-ben érte utol a halál.

Arisztotelész a tudomány történetében az egyik legkiválóbb elme volt. Egyik megalkotója az emberi társadalommal foglalkozó tudománynak, amelynek keretében közgazdasági kérdéseket is vizsgált. *Társadalom- és gazdaságfilozófiájának elveit a "Politika" és a "Nikomakhoszi etika" című műveiben fejtette ki.*

A "politika" Arisztotelésznél az emberrel foglalkozó tudományok közül a legfontosabb, a legelső. Így ír: "A legfőbb és leginkább vezető tudomány, ... az államtudomány: ez szabja meg ugyanis, hogy milyen tudományokra van szükség a városállamokban, s hogy melyeket és milyen fokig kell mindenkinek tanulnia; látjuk, hogy a legnagyobb becsben tartott képességek, például a hadtudomány, a gazdaságtudomány, s a szónoklás művészete is alája tartoznak."/36.

A politika tudománya a szabad emberek legmagasabbrendű közösségének az antik városállamnak az életével foglalkozik. A "Politika" c. művében a következő kérdésekre keresi a választ: Melyik a legjobb emberi életmód? Milyen a legjobban berendezett városállam? A "Politika" nemcsak Arisztotelész politológiáját tartalmazza. A műben a politika, a gazdaság és az erkölcs kérdéseit valóságos összefüggésükben, egységükben vizsgálja. *A politikai, a közgazdasági és az etikai vizsgálódások Arisztotelésznél szorosan összefonódnak.* Ez érthető, hiszen Arisztotelész korában a gazdaság ún. "beágyazott gazdaság" volt./37. Ekkor az anyagi javak termelése és elosztása még nem alkot egy önálló, autonóm rendszert, amelynek saját belső törvényei vannak. A gazdaság még nem vált le a társadalom többi részéről, például a politikai rendszerről. Arisztotelésznél tehát a felvetett gazdasági kérdések összefonódnak politikai, erkölcsi, jogi stb. kérdésekkel. "Valahányszor Arisztotelész gazdasági kérdést érintett, mindig arra törekedett, hogy kifejtse a vizsgált problémának a társadalomhoz, mint egészhez való viszonyát. ... tehát Arisztotelész szociológiai módon közelítette meg az emberi ügyeket."/38.

A politikát, a közgazdaságtant és az etikát olyan gyakorlati filozófia részeinek tekintette, amelynek a témája az, hogy miként lehet elérni az ember számára a jót, a jó életet, a boldogságot, a közösségi élet lehető legjobb rendjét. "Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy *jó az, amire minden*

irányul."/39.-írja az Etikában.

Ezzel megalapozta Arisztotelész azt a hagyományt, amely a 18. század végéig magától értetődő volt. Adam Smith még A „nemzetek gazdagságá"-ban az arisztotelészi hagyományt követve a saját politikai gazdaságtanát az államférfi és a törvényhozó tudományának nevezi. Ebben a hagyományban a közgazdaságtan funkciója a közösség boldogulásának elősegítése volt.

A Politikában Arisztotelész a platóni államutópia kritikájából kiindulva próbálja meg felvázolni, a lehető legjobb és egyúttal megvalósítható társadalom elméleti modelljét. Bírálta Platónnak mind a tulajdonra, mind a családra vonatkozó gondolatait. Bírálta a platóni államtervezetnek a vezetők és az örök vagyonközösségére vonatkozó tanítását. De a vagyonközösség kritikája, nem jelenti a magántulajdon egyoldalú védelmezését. Arisztotelész *egyesíteni akarta a magántulajdon és a vagyonközösség előnyeit*. Úgy gondolta, hogy a legjobb államban a föld egyik része közös, a másik része pedig magántulajdonban van./40. Tulajdonelmélete a korabeli tulajdonviszonyok általánosítása, amennyiben az antikvitás alapját a "kettős földtulajdon" képezte.

Arisztotelész elutasította a platóni államtervezetnek a nő- és gyermekközösségre vonatkozó gondolatát is. A monogámia fenntartása mellett a következőképpen érvelt: " ... legkevésbé törődnek az-
zal, aminek a legtöbb gazdája van: a magáéval mindenki a legjobban törődik, a közössel már kevésbé, vagy csak amennyire őt illeti, és mert úgy gondolják, hogy úgyis törődik vele valaki más, inkább elfeledkeznek róla, ... Ha minden polgárnak ezernyi gyermeke van, akkor ezek nem minden egyes polgáréi, hanem ahogy jön akármelyik akármelyiknek a fia; így aztán valamennyien egyaránt nem törődnek velük."/41.

Arisztotelész legjobb államában *az ember alapvető mikroközössége a család*. A család pedig része a nagyobb közösségnek, az egésznek. A "*legfelsőbbrendű közösség* ..., amely a többi mind magában foglalja, ... az, amit városállamnak nevezünk, vagyis az állami közösség."/42.-írja.

Közgazdasági vizsgálódásai nagy részét a család elemzéséhez kapcsolja. De a családi közösséget mint minden más közösség (faluközösség, városállam) modelljét ábrázolja. Hangsúlyozza, hogy az élethez szükséges javak megszerzésére és a velük való gazdálkodásra vonatkozó képességekkel nemcsak a családfőnek, hanem az államférfinek is rendelkeznie kell. Arisztotelész tehát jórészt a család-

di közösség gazdálkodását elemzi, de ez a többi közösség, így a városállam gazdálkodásának is a modellje.

A Politikában a *gazdálkodásnak* (a vagyonszerzésnek) *két alaptípusáról* ír: Megkülönbözteti a "*természetes*" és a "*természetellenes*" gazdálkodást (vagyonszerzést). A gazdálkodás két típusát a gazdálkodás célja aspektusából választja el.

Mi a célja a *természetes gazdálkodásnak*? - A természetes gazdálkodás a közösség (család, városállam) megőrzésére, fenntartására irányul.

Ezzel szemben a *természetellenes gazdálkodás* célja: a vagyonszerzés, a vagyonfelhalmozás.

A *természetes* gazdasági tevékenység az élet szempontjából elengedhetetlen termékek, a *használati értékek* megszerzését, előállítását jelenti.

A *természetellenes* gazdasági tevékenység pedig olyan tevékenység, amely a gazdagságnak, különösen *pénz* formájában történő felhalmozására irányul.

A természetes gazdálkodás (vagyonszerzés) határos, korlátos. Határát az adott közösség (család, városállam) szükséglete, fogyasztása szabja meg.

A természetellenes gazdálkodás (vagyonszerzés) ezzel szemben határtalan, korlátlan.

A természetes gazdagság a közösség megélhetését biztosító létszükségleti cikkekből (gabonából, olajból, borból és más efféle dolgokból) áll. Az emberi szükségletek, -akár a háztartás, akár a városállam szükségleteiről van szó- nem korlátlanok.

"A vagyonszerzés ... természet szerint hozzátartozik a családfenntartáshoz, ... az anyagi javak felhalmozása, ... az élethez szükséges, ... a városállam és a család közösségére hasznos. S úgy látszik az igazi gazdagság ezekből áll. Mert az effajta vagyonnak a boldog élet szempontjából elégséges mennyisége nem korlátlan, mint ahogy Szolón mondja költeményében: nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében. ...

Van aztán a vagyonszerzésnek egy másik fajtája, melyet, és pedig joggal, pénzkeresésnek nevezünk; ez az, ami azt a látszatot kelti, hogy a gazdagságnak és a vagyonnak nincs határa. ... az efféle pénzkeresés nem ismer korlátozást célja elérésében, márpedig célja éppen az említett gazdagság és a pénzszerzés.... aki pénzzel foglalkozik, határtalanul iparkodik azt gyarapítani." /43.-írja a természetes és a természetellenes gazdálkodás különbségeiről.

A gazdálkodás két típusának megfelelően szembeállítja a *természetes gazdagságot* a *mesterséges gazdagsággal*. A természetes gazdagság a közösség önfenntartását célzó *használati értékeket* jelenti. A mesterséges gazdagság pedig a *pénzben (csereértékben)* tárgyasult gazdagságot.

A természetes gazdálkodással foglalkozik a háztartás művészete vagy tudománya (az ökonomika); a természetellenes gazdálkodással pedig a vagyonszerzés művészete vagy tudománya (a chrematistica).

Mindazok, akik a természetes gazdagság megszerzésével foglalkoznak, azok a "helyes élet elvét"/44. követik; akik pedig a mesterséges gazdagság megszerzésével foglalkoznak, azok nem a "helyes élet"-re törekszenek.

Arisztotelész társadalom- és gazdaságfilozófiájának kulcsszavai: *a közösség, az önellátás és az igazságosság*. Felfogása szerint mindaz természetes és lényege szerint helyes, ami a közösség önfenntartásához szükséges. Község, önellátás és igazságosság, - társadalomfilozófiájának ezek a sarkpontjai alkotják valamennyi gazdasági kérdéssel kapcsolatos elgondolások vonatkoztatási rendszerét. Mindazon gazdálkodási formák, amelyek a közösségi köteleket erősítik, amelyek a közösség önellátását célozzák, - természetesek és helyesek. Ami pedig túlmutat ezen a célon (a közösség önellátásán), - az természetellenes és helytelen./45.

A gazdálkodás két típusának arisztotelészi megkülönböztetése, valószínűleg a korabeli görög gazdálkodás kétféle formájának filozófiai általánosítása. Jellemző volt ugyanis a korabeli Görögországban mind a redisztributív igazgatás, mind a piaci önszabályozás./46.

A gazdálkodás természetellenes formája -Arisztotelész szerint- a csereben gyökeredzik, összefügg a *csere*re történő termeléssel. Behatóan elemzi az árucseré történeti kialakulását és a *kereskedelem* különböző fajtáját. A csere elemzésénél abból indul ki, hogy megkülönbözteti a termékek kétféle használati módját, *megkülönbözteti a használati értéket és a csereértéket*.

Igy ír: "Minden vagyontárgynak kétféle használati módja van, s mindkettő magával az illető tárggyal áll vonatkozásban, de nem ugyanazon értelemben, hanem az egyik annak sajátos lényegén alapul, a másik azon kívül esik; például a lábbelit lehet használni és el lehet cserélni."/47.

A csere az eredeti közösség határain túl kezdődött; a legelemibb kö-

zösségen, a családon belül nem volt semmiféle csere. *Mivel magyarázza a csere kialakulását?*

"A csere ... abból a természetszerű helyzetből keletkezett, hogy az embereknek a szükségleti cikkek némelyikénél az egyikből több, a másiktól kevesebb volt."/48. A csere akkor kezdődött, amikor a családok az egyik termékből többet, a másiktól kevesebbet termeltek, mint amekkora volt a szükségletük. A csere tehát kezdetben a többlet és a hiány kiegyenlítését célozta.

A továbbiakban (a gazdálkodás típusaihoz hasonlóan) a csere különböző formáit elemzi. A cserének is alapvetően két típusát különbözteti meg: az egyik a természetes csere, a másik a természetellenes csere.

Melyek a "természetes csere" jellemzői? - A gazdasági önellátásra berendezkedett családok a szükséges javak egy részét csere útján birtokolják. A csere addig természetes, amíg az önellátás követeli meg. Az a csere, amely az önellátást szolgálja "összhangban van a természettel"; az olyan kereskedelem, amely nem ezt szolgálja, "ellentétes a természettel". Úgy véli, hogy a szükséglet kielégítését, az "önfenntartás teljessé tételét" célzó csere fontos és megengedhető tevékenység.

A természetes csere is kétféle lehet: Az egyik esetben életszükségleti cikkeket cserélnek hasonlókra, például lábbelit élelmiszerre, vagy bort adnak búzáért. "Az ilyen cserekereskedés -írja- nem természetellenes, ... mert hisz a természet szerinti önfenntartás teljessé tételére szolgál."/49.

A másik esetben életszükségleti cikkeket cserélnek el pénzért, azzal a céllal, hogy újabb életszükségleti cikkeket vásároljanak. Például házat adnak pénzért, és a pénzért lábbelit vagy egyéb jószágot vásárolnak. A természetes csere utóbbi formája esetében az adás és a vétel mozzanatai, (szemben a közvetlen termékcsérével) időben elválnak egymástól. Arisztotelész szerint ebben az időbeni elkülönülésben rejlik a természetellenes csere lehetősége.

Melyek a "természetellenes csere" jellemzői? - Amikor a pénz forgalomba került a cserekereskedésből kifejlődött a kereskedelem egy másik, a vagyonszerzést öncélnak tekintő formája. Az a kereskedelem, amelynek célja a pénzkeresés, a minél nagyobb nyereség, a vagyon növelése, - az természetellenes és káros jelenség. Az ilyen kereskedelemben "a pénz az árucsere alapanyaga és végcélja. És ... a pénzkeresés ilyen módján szerzett gazdagság nem ismer határt."/50.-írja. Az ilyen kereskedelemben a csere kiinduló és vég-

pontja a pénz. Az ilyen gazdasági interakciónak nincs természetes határa, mint például a közösség szükséglete, a közösség fogyasztása. Az ilyen típusú pénzkeresés határtalan, korlátlan. Ezen túlmenően a kereskedelemnek ez a formája erkölcsileg és politikailag is káros jelenség. Az ilyen cserét nem a "helyes életre való törekvés" motiválja. Az ilyen gazdasági interakció megakadályozza az emberek magasabbrendű értékeinek, erényeinek kialakulását. Politikailag is káros az ilyen pénzszerző kereskedelem, mert vagyoni differenciálódást eredményez és bomlasztóan hat a közösségre. Ezért Arisztotelész megtiltja, hogy a polisz polgárai ilyen típusú pénzkereséssel foglalkozzanak. A nyereséges kereskedelmet, mint valami természetellenes dolgot az idegenek (a metoikoszok) hatáskörébe utalja.

Arisztotelész *árelmélete* szorosan összefügg a csere elemzésével. Árelméletét ugyanaz a kettősség jellemzi, mint a gazdálkodásra, a cserére vonatkozó elképzeléseit.

Kétféle árat különböztet meg: a "*szabott árat*" (igazságos ár) és a "*kialkudott árat*".

Arisztotelészt erősen foglalkoztatta az a kérdés, hogy a cserét milyen arány szerint bonyolítsák le? Vezérelve: a cserearánynak olyannak kell lennie, hogy a közösség fennmaradását biztosítsa. Úgy gondolja, hogy "... állami közösség csak az arányos viszonyosság gyakorlásának alapján marad együtt ... Az arányosság szerinti viszontszolgáltatás ... csak akkor következik be, ha először is létrejön a javak arányos egyenlősége, s azután történik meg a kölcsönös ellenszolgáltatás. Ha nem e szerint az elv szerint járunk el, akkor a csereügylet nem egyenlő ...",/51. és ez a közösség fennmaradását veszélyezteti. A cserét megállapított arány (egyenérték) szerint kell lebonyolítani. A megszabott cserearány (az egyenérték), a természetes csere biztosítéka. A kicserélt javak egyenértékűsége, a közösség fennmaradásának a garanciája.

A szabott (vagy igazságos) ár biztosítja, hogy a cserében egyenlő értékek adás-vétele történjék meg. A szabott (igazságos) ár, Arisztotelész felfogása szerint, olyan értékarányos ár, amely nyereséget nem realizál. Továbbá a szabott árak a szokás, a törvény vagy kihirdetés eredményei.

A másik ár az ún. kialkudott ár, a természetellenes cserében, kereskedelemben jellemző ár. A kialkudott árról azt feltételezi, hogy nyereséget hoz az egyik félnek a másik rovására, és így ahelyett, hogy megerősítené, alááshatja a közösség koherenciáját.

Arisztotelész úgy véli, hogy a szabott ár az természetes dolog, ezzel

szemben az árak fluktuálása, az nem kívánatos jelenség.

A szabott (igazságos) ár biztosítja az egyenértékek cseréjét. De hogyan értelmezi a termék értékét? Az *érték* problémáját a görögök közül Arisztotelész vizsgálja elsőként.

A "Nikomakhoszi etika"-ban abból indul ki, hogy a közösség különböző foglalkozású emberekből áll. Ezért a közösség tagjai között kiegyenlítésre van szükség. Ez a kiegyenlítés történik meg a csereügyletekben. Úgy véli, *a csere akkor igazságos, ha egyenértékek cserélnek gazdát*. Ahhoz, hogy az egyenlőség a csereben megvalósuljon a különböző termékeket, illetve a termékek előállítóit össze kell mérni. "Sem a közösség nem jöhetne létre, ha nem volna csere, sem a csere, ha nem volna egyenlőség, sem az egyenlőség, ha nem volna összemérés."/52.-írja.

Meg kell állapítani például azt, hogy hány pár lábbeli felel meg egy háznak. A csere csak akkor jöhet létre, ha ezek a dolgok valamiképpen egyenlők, ha a különböző használati értékű termékekben van valami közös, van valami azonosság. Az összemérés során a különböző használati értékű termékekben benne rejlő azonosság, közös szubsztancia összehasonlítása történik meg. De mi ez a közös szubsztancia, ami az összemérést lehetővé teszi? Mennyiben egyenlő például a lábbeli a házzal? - Erről a kérdésről csak a következőket írja: "Amilyen viszonyban van a csizmadia az építőmesterrel, ahhoz kell igazodni annak is, hogy hány pár lábbeli felel meg egy háznak."/53.

Arisztotelész tehát nem mondja ki, hogy a lábbeliben és a házban az egyenlő az emberi munka, nem alkot értékfogalmat. Csak keresi azt a valamit, ami a csereérték mögött van, ami a csereértékben kifejeződik. De önmagában a fenti kérdés felvetése, nézeteit a későbbi munka-értékelméletekkel teszi rokonná./54.

Ugyanakkor Arisztotelész *értékelméletében* is egy *kettősség* figyelhető meg. Egyfelől közel jutott a munkaértékelméletekhez; másfelől viszont a "Nikomakhoszi etika" egy másik helyén a különböző termékek összemérhetőségének alapját a szükségletekben jelöli meg. Ezen a helyen már nem a termékekben benne rejlő azonosság teszi összemérhetővé a különböző használati értékű dolgokat. Az érték itt már nem a termék objektív adottsága, hanem a termék iránti emberi szükséglet szabja meg a termék értékét. Ez utóbbi érték meghatározással, közel került a későbbi szubjektív értékelméletekhez, azoknak is forrásává vált./55.

Arisztotelész *pénzelmélete* szorosan összefügg a fent kifej-

tett csere- és értékelméletével. A *pénz keletkezését* a cserekereskedelem fejlődéséből eredezteti. Közvetlenül a távolsági kereskedelem igényeiből vezeti le a pénz megjelenését. Erről a következőket írja a "Politiká"-ban:

"Amint a hiányzó cikkek behozatala s a fölösleg kivitele által az életszükségletek ezen pótlása egyre távolabbi vidékekre terjedt ki, kényyszerűségből a pénz használatához folyamodtak. Valóban nem minden természetes életszükségleti cikk hordozható könnyen, azért is a cserekereskedés lebonyolítására egy olyan értékkel való adás-vételben egyeztek meg, amely amellet, hogy maga is használati cikk, azon haszonnal is járt, hogy könnyen kezelhető volt bármilyen célra, mint pl. a vas, ezüst s más effajta, és pedig kezdetben egyszerűen nagysággal és súllyal határozták meg, végtére azonban ismertetőjelet is nyomtak rá, hogy ez a mindenkor méreéstől mentesítse őket; a jel a mennyiség jelzésére szolgált."/56.

Arisztotelész a *pénz funkcióját és a pénz természetét* (mibenlétét), sokoldalúbban és mélyebben elemzi mint mestere, Platon. A pénz -Arisztotelész elgondolása szerint- a cserekereskedés fejlődésének a terméke. *Eredeti rendeltetése a csere közvetítése*. A pénz eredendően eladó és vevő közötti közvetítő eszköz, forgalmi eszköz. A pénz "a cserekereskedés céljára keletkezett."/57.-írja a "Politiká"-ban. Ezért a forgalom Á-P-Á formáját, amelyben a pénz, mint közvetítő funkcionál, olyan mozgásnak tekinti, amelyet ő természetesnek és helyesnek ítél.

Ugyanakkor szól arról, hogy vannak, akik a pénzt nem rendeltetészerűen használják. Vannak, akik "a gazdagságot egyszerűen felhalmozott pénztömegnek tartják",/58. és a pénzt értékőrzésre, kincsképzésre használják. Számukra a pénz nem az árucsereszköz, hanem "a pénz az árucseres alany és végcélja. ... a pénzkérés ilyen módján szerzett gazdagság nem ismer határt."/59. Ezért a forgalom P-Á-P formáját természetellenesnek és helytelennek minősíti. Harcol az ellen, hogy a pénz a forgalom tartalmává és öncéljává váljék. Igyekszik megakadályozni a pénz önállósulását, és az áruforgalomtól független önálló mozgását./60.

A *pénz értékmérő* szerepét a "Nikomakhoszi etiká"-ban az igazságosságról szóló fejezetben vázolja fel. Úgy gondolja, hogy a csere előfeltétele az, hogy a különböző használati értékkel bíró dolgok egymással összehasonlíthatók legyenek. Erre a célra jelent meg a pénz, amely "a közép szerepét játssza; mert mindent megmér, tehát többet és kevesebbet is; például azt, hogy hány pár lábbeli felel meg

egy háznak."/61. Így a pénz a különböző foglalkozású emberek (pl. a csizmadia és az építőmester) tevékenységét is összehasonlíthatóvá teszi. Szükségesnek tartja a csere zavartalan lebonyolítása érdekében, hogy minden termék értékét meghatározzák és pénzben kifejezzék ("szabott ár"). Mivel mindennek az értékét pénzben mérik, így "a pénz mindent összemérhetővé tesz"/62. A pénz tehát olyan mértékegység, amely mindent összemérhetővé tesz, és így képes egyenlőséget teremteni eladó és vevő viszonyában. A pénz segítségével biztosítható a közösséget alkotó különböző foglalkozású emberek közötti "kiegyenlítés", az egyenértékek cseréje. Arisztotelész hangsúlyozza *a pénz társadalmi funkcióját*. Azt írja: "a pénz mint mértékegység egyenlőséget teremt azáltal, hogy mindent összemérhetővé tesz, mert sem közösség ne jöhetett volna létre, ha nem volna csere, sem a csere, ha nem volna egyenlőség, sem az egyenlőség, ha nem volna összmérés."/63. Ebben a gondolatmenetben tehát a pénz végső soron a közösség létezésének feltétele: A pénz értékmérő szerepe nélkül közösség sem lehetséges./64.

De van-e a pénznek belső értéke? Egyáltalán mit mond *a pénz természetéről*? A pénz természetére vonatkozó elgondolásaiban is egymással ellentétes törekvések figyelhetők meg. *Pénzelméletét* ugyanaz a *kettősség* jellemzi, mint érték- vagy árelméletét. Arisztotelész *egyfelől* úgy gondolja, hogy a pénz maga is *áru*. A pénz olyan mint a többi jószág: van használati értéke és értéke is. A "pénzáru" abban különbözik a többi árutól, hogy az értéke stabilabb, állandóbb, mint a többi terméké. A "Nikomakhoszi etika" egyes helyein tehát a pénzt belső értékkel bíró áruként értelmezi. *Másfelől* azonban megtalálható Arisztotelésznél a pénznek egy ezzel ellentétes értelmezése is, amennyiben a pénzt pusztán *jelnek* (értékjelnek), önkényes *megegyezés*, *konvenció termékének* tekinti. A "Nikomakhoszi etika" más helyein arról ír, hogy a pénz megegyezés alapján keletkezett, "s ezért *nomiszma* a neve görögül, mert nem természetén, hanem törvényen (*nomosz*) alapszik, s mert megváltoztatása vagy érvénytelenítése csupán tőlünk függ."/65. A pénz tehát itt: "*nomiszma* - valami, ami megállapodás alapján van érvényben."/66. Ugyanerről a kérdésről a "Politiká"-ban azt írja: "A pénz szokásból elfogadott jelkép."/67. (Ez a megfogalmazás rokonságot mutat Platon pénzfeldogásával.) Majd így folytatja: "... a pénz semmiség, és teljes egészében törvény által való, de természettől semmi, mivel-hogy használaton kívül helyezve semmit sem ér és nem is használható semmi szükségesre."/68. Ezeken a szöveghelyeken tehát Arisz-

totelész a pénzt csak, mint jelképet, mint értékjelet interpretálja. Itt a pénznek csak konvencionális, vagy törvényi létezése van.

A pénz utóbbi felfogásával Arisztotelész a *nominalista-legalista pénzelmélet előfutára* lett. Nominalista, amennyiben a pénz önmagában nem értékes, csak az értéket jelképezi, szimbolizálja. De hogyan lehet a pénz az érték szimbóluma, ha önmagában nem értékes, ha nincs belső értéke? Ez úgy lehetséges, hogy a közösség tagjai megegyeznek, vagy a törvény megszabja, hogy milyen értéket képviseljen az adott pénzegység. Ez utóbbi sajátossága miatt (a pénz =törvényes értékmérő), Arisztotelész pénzelmélete joggal nevezhető legalista pénzelméletnek.

Arisztotelész pénzelmélete még egy igen fontos kérdéssel foglalkozik, nevezetesen a *kamatra kölcsönzés-, vagy az uzsora-kérdésével*. Az uzsora problémáját kevésbé részletesen, kevésbé analitikusan közelíti meg, mint például a pénz csereeszköz- vagy értékmérő funkcióját. Ennek ellenére uzsora-felfogásának hatása egészen Kálvinig kimutatható az eszmetörténetben.

A kamatra kölcsönzés kérdését a "Politiká"-ban veti fel, mégpedig azon a helyen, ahol a gazdálkodási formákat tipizálja. Az a gazdálkodó, aki pénzét kölcsönadja azért, hogy bizonyos idő múltán több pénzhez jusson, - az uzsorás. Az ilyen módon szerzett nyereség pedig maga az uzsora (kamat).

Arisztotelész korábbi elemzéséből kitűnt, hogy a pénz alapvető rendeltetése, a csere közvetítése. Amikor tehát a pénzt kölcsönadják uzsorára, a pénzt nem eredeti rendeltetésének megfelelően használják. A pénz "a cserekereskedés céljára keletkezett, -írja- s lám az uzsora mégis őt magát szaporítja. Innen ered az uzsora görög neve is, ami azt jelenti, hogy *magzat*, a megszületett kicsinyek rendesen ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik."/69.

Arisztotelész felfogásában a pénz még nem produktív, nem termékeny, a pénznek még nincs hozam-képessége. Így, aki pénzét kamatra kölcsönzi, az sérti a csereigazságosság elvét, vagy egyenértékűség elvét. Aki pénzét kamatra kölcsönadja, az nyereségorientált tevékenységet folytat. Ezért a pénz kamatra kölcsönzése is természetellenes gazdálkodási mód. Sőt "ez a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetellenesebb,"/70.-vélekedik.

Az athéni klasszikusok (Platón és Arisztotelész) gazdasági tanításai több évszázadon, sőt évezreden keresztül hatottak a közgazdasági gondolkodás történetében. Különösen Arisztotelész gazda-

ságbölcseletének, pénzülméletének volt nagy hatása az ókori római gondolkodók és a középkori skolasztikusok (kiváltképp Aquinói Szent Tamás) körében. Sokan úgy vélik Arisztotelész gazdasági tanításainak hatása egészen Adam Smith: "A nemzetek gazdagságá"-ig jól kimutatható./71.

II. A középkori skolasztika

A középkori skolasztika képviselőinek a gazdasági tanításait erősen áthatják a vallási és az etikai szempontok. A gazdasági élet jelenségeit nem önmagukban, nem "tisztán" vizsgálják. A gazdasági jelenségeket, folyamatokat alapvetően valláserkölcsi alapon közelítik meg. Szemléletmódjuk moralizáló jellege összefügg egyfelől a keresztény vallás tanításaival, másfelől a korabeli társadalmi-, gazdasági viszonyokkal. A korabeli társadalmak alapvetően "közösségi-lényegű" társadalmak voltak. A termelés alapvető célja, olyan használati értékek előállítása volt, amelyek a közösség egyszerű reprodukcióját biztosították. A középkori társadalmak közösségi jellege, a személyes függőségi viszonyok rendszere, jórészt érthetővé teszik a skolasztika gazdasági tanításainak normatív-etikai megközelítését. A gazdasági élet jelenségeinek valláserkölcsi közelítése igen határozottan jelentkezik Aquinói Szent Tamás gazdaságbölcseletében.

1. Aquinói Szent Tamás gazdasági tanításai és pénzelmélete

Aquinói Tamás, a középkor legnagyobb hatású gondolkodója 1225-ben a Nápoly melletti Roccasecca városában született. 1239-től a nápolyi egyetemen tanulmányozta a "hét szabad művészetet"./1. Itt ismerkedett meg a Domonkos-reddel, amelybe 1244-ben lépett be. 1245-től 1248-ig a párizsi egyetemen tanult, majd 1248-1252 között Albertus Magnus irányításával folytatta tanulmányait a kölni domonkos kolostorban./2.

1252-től Aquinói Tamás már a párizsi egyetemen tartott előadásokat, ahol 1256-ban megszerezte az akkori kor legmagasabb tudományos fokozatát, a magiszteri címet. Később még tanít Rómában, Bolognában, majd 1268-tól 1271-ig újra a párizsi egyetemen oktat. Oktatói tevékenysége mellett jelentős irodalmi munkássága is. Rövid 49 évet élt, mégis 32 kötet filozófiai-teológiai könyve őrzi emlékét. Mindezek közül kiemelkedik élete fő műve, az 1266-1273 között keletkezett *Summa Theologica* (A teológia foglalatja).

A *Summa Theologica* 613 kérdésből és 3106 szakaszból áll. Az

egész könyvet a szerző három részre osztotta. A mű első része istent vizsgálja önmagában és a teremtményekhez való viszonylataiban. Az első részhez szervesen kapcsolódik az emberről és a különböző emberi cselekedetekről szóló második rész.

A *Summa Theologica* második része a keresztény erkölcstan első zárt rendszere. Alapját az arisztotelészi etika képezi. De szerkezete is erősen hasonlít Arisztotelész Nikomakhoszi etikájának szerkezetéhez, amelyet Tamás ugyancsak akkoriban kommentált. Erkölcstanában részletesen tárgyalja a különböző erényeket, többek között az igazságosság (iustitia) erényét.

Aquinói Tamás közgazdasági kérdéseket is elemez. Jellemző, hogy "ökonómiá"-ját beépíti erkölcstanába, konkrétan az igazságosság erényéről szóló tanításába.^{/3.}

"Az igazságosság -Aquinói Tamás szerint- az a készség, amellyel valaki állandó és állhatatos akarattal megadja mindenkinek, a maga jussát."^{/4.} Senki sem lehet önmagához igazságos. Igazságosság csak akkor értelmezhető, ha legalább két ember közül az egyik megadja a másiknak azt, amihez joga van, ami jár neki. Az igazságosság erénye tehát az ember máshoz való viszonyát, másra irányuló cselekedeteit szabályozza. Így ír: "Az igazságosságnak az a sajátossága -más erényekkel szemben-, hogy az embert azokban a dolgokban irányítja, amelyek másra vonatkoznak. ... A többi erények pedig csak az önmagára irányuló dolgokban tökéletesítik az embert. ... Cselekedeteinkben azt nevezzük igazságosnak, ami megfelel valamilyen egyenlőség szerint másnak, - gondoljunk az elvégzett szolgálatért járó köteles bér kiegyenlítésére."^{/5.}

Aquinói Tamás az igazságosság különböző fajtáiról ír. Először elhatárolja egymástól az egyetemes igazságosságot (iustitia generalis) és a részleges igazságosságot (iustitia particularis). Az egyetemes igazságosság a közösség tagjainak (a részeknek) a társadalom egészével szemben fennálló kötelezettségeit szabályozza. Az egyetemes igazságosság a közjóra (bonum commun) irányul, az embernek mint közösségi lénynek a kötelezettségeit szabályozza. A részleges igazságosság a közösség egyes tagjainak, részeinek a javát szabályozó elv.

Mivel a társadalom egyes tagjai, részei kapcsolatban állhatnak egymással és kapcsolatban állhatnak az egész közösséggel is, ezért Aquinói Tamás a részleges igazságosság további két fajtáját különbözteti meg: a kölcsönös igazságosság (iustitia commutativa) és az osztó igazságosságot (iustitia distributiva). Így ír: "A rész kétféle vo-

natkozásban van: a rész a részhez, a ... személy a személyhez, és ezt a viszonyt szabályozza a kölcsönös igazságosság. ... Más vonatkozásban van az egész a részhez; s ugyanígy fennáll egy vonatkozás a közösség és az egyes között, melyet szabályoz az osztó igazságosság."/6.

Az *osztó igazságosság* és az egyetemes igazságosság is a közösség tagjainak a közösség egészéhez való viszonyát szabályozza. De míg az egyetemes igazságosság azt szabja meg, hogy mivel tartozik az egyes a közösségnek (a rész az egésznek), addig az osztó igazságosság azt szabályozza, hogy mivel tartozik a közösség (az egész) az egyeseknek (a részeknek). Az *osztó igazságosság* (az *elosztás igazságossága*) azt szabja meg, hogy az egyesek, az egésznek a részei, m ilyen mértékben és arányban részesedhetnek a közösség javából, a közjóból.

Milyen alapon történjék a javak elosztása? Milyen mérték szerint részesedjék az egyén a közjóból? - Ez a mérték -Aquinoi Tamás szerint- *nem az egyenlőség mértéke, hanem az arányosságé.* A közösség tagjai nem egyenlő mértékben, hanem méltóságuk és érdemük arányában kell, hogy részesedjenek a közösség javaiból. Ennek szükségességét a következőképpen magyarázza: A társadalomban kívánatos rend és harmónia akkor valósul meg, ha minden egyes ember a természet által adott képességeinek megfelelő helyet és szerepet tölt be. Úgy véli, hogy az igazságosság csak akkor érvényesülhet, ha a képességek és a társadalmi helyzet (és funkció) között fennálló természetadta viszonyt figyelembe veszik. Az osztó igazságosság elve tehát akkor érvényesül, ha az egyén a köz javaiból az arányosság mértéke szerint részesedik.

A *kölcsönös igazságosság* a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát szabályozza. A kölcsönös igazságosság az egyének közötti interakciókra vonatkozik. Az igazságosságnak ez a fajtája szabályozza például a cserét, az adás-vételt./7. A kölcsönös igazságosságnál az *egyenlőség elve* érvényesül. A kölcsönös igazságosság esetében egyenértékek cseréjéről van szó, az egyének közötti interakciókban nem játszik szerepet az interakciók résztvevőinek társadalmi státusza.

A kölcsönös igazságosság a következő emberi cselekedeteket szabályozza:

- "... 1. adok, hogy a másik viszont adjon (do ut des): pl. adás-vevés. 2. 3. Adok, hogy a másik viszont munkát szolgáltasson vagy fordítva (do ut facias, facio ut des), pl. a munkaadó és a munkás viszonya. 4.

Teszek valamit, aminek fejében a másik is tesz nekem valamit (facio ut facias); pl. az orvos gyógyít és ennek fejében a mesterember csinál az orvosnak ruhát."/8

A kölcsönös igazságosság fogalmi kereteiben fejti ki az adás-vétellel kapcsolatos kérdéseket. A kölcsönös igazságosság fogalmi keretében fogalmazza meg érték-, ár- és pénzelméletét.

A kölcsönös igazságosság követelménye a cserében:

Aquinói Tamás először azt a kérdést vizsgálja meg, hogy az adás-vétel során szabad-e drágábban adni vagy olcsóbban venni valamit az értékénél. "Szabad-e valamit értékénél drágábban eladni?"/9.- kérdezi a "Summa Theologicá"-ban.

A válaszadás során különbséget tesz (Arisztotelész "Politiká"-jára hivatkozva) a csere különböző típusai között. Ha a csere célja az ember életszükségleteit szolgáló természetes gazdagság (étel, ital, ruházat stb.) megszerzése, akkor természetes, szükséges és dicséretes cseréről van szó. Ugyanis a természetes gazdagság megszerzésére irányuló vágy korlátolt, mivel a természet által megszabott mértékhez (az emberi szükségletekhez) igazodik.

Ide sorolja a csere következő formáit:

- az áruk cseréjét árura (Á-Á),
- az áruk cseréjét pénzre, hogy újabb árut vásároljanak érte (Á-P-Á).

A csereének ez a típusa, -amelynek célja az életszükséglet- nem tartozik a kereskedők hatáskörébe, hanem azokra, akik a háztartás vagy az állam-szükségleteiről gondoskodnak (gazdák, államférfiak).

A csere másik típusa nem az életszükségletet célozza, hanem a "mesterséges gazdagság", a nyereség, a haszon kedvéért történik. Ez esetben a pénzt árura, majd ismét pénzre (mégpedig több pénzre cserélik (P-Á-P')). Az mesterséges gazdagság, a pénz megszerzésére irányuló vágy nem ismer határt, korlátlan. Így a nyereség, a haszon motiválta cserét Aquinói Tamás -Arisztotelészhez hasonlóan- lényegét tekintve természetellenesnek minősíti. Az ilyen típusú cserével a kereskedők foglalkoznak.

Szabad-e a kereskedőknek valamit olcsóbban venni és drágábban eladni?

"Feleletül azt kell mondani: csalással a jogosnál drágábban eladni valamit, mindenképpen bűn. Hisz az árusító ezzel kárára becsapja felebarátját." Továbbá, " ... ami az emberek használatára forgalomba kerül, annak az értékét az ára mutatja; ezért is találták ki a pénzt (Eth. V.5.). Ha tehát az ár meghaladja a dolog értékét, vagy fordítva a dolog értéke meghaladja az árat, sérelmet szenved az a kölcsönös

egyetértés, melynek megőrzése az igazság feladata. Tehát magában véve bűnös és jogtalan egy dolgot drágábban adni vagy olcsóbban venni, mint amennyit ér ..."/10.-írja. Az a kereskedő tehát, aki csalással értékénél drágábban ad el valamit, megsérti a kölcsönös igazságosság elvét, bűnös tevékenységet folytat. A haszon öncélú felhalmozása "rút dolog". A haszon motiválta kereskedés önmagában véve "bűnös és jogtalan", nem valami tiszteletre méltó tevékenység. Ugyanakkor mégsem lehet minden egyes esetben bűnösnek minősíteni és megtiltani a kereskedést. Aquinói Tamás bizonyos fenntartásokkal, igenli a kereskedelmet. Véleménye szerint a kereskedő bűn nélkül folytathatja tevékenységét, bár ez nem könnyű dolog./11.

A kereskedést, a haszonszerzést bizonyos kivételes esetekben nem minősíti bűnös tevékenységnek és megengedhetőnek tartja. Megengedhető például a kereskedés akkor, ha a hasznot jótékony célokra, (pl. rászorulóknak megsegítésére) fordítják. A jótékony célú felajánlások letörlik a nyereszkeskedés bűnét a kereskedésről.

Szabad a kereskedőnek a terméket drágábban eladni, mint ahogyan vásárolta akkor, ha munkájával javított a termék minőségén. Ez esetben a hasznot nem is a tevékenység céljának, hanem a kereskedő munkájáért járó fizetségnek kell tekinteni.

Ugyancsak a kereskedő munkájáért járó jogos ellenszolgáltatásként fogható fel a haszon abban az esetben, ha a kereskedő az árut egyik helyről a másikra szállítja.

Összefoglalva: Aquinói Tamás a kereskedelmet önmagában bűnös tevékenységnek minősíti, mert sérti a kölcsönös igazságosság, az egyenlőség elvét. De bizonyos korlátok között, kivételes esetekben elismeri szükségességét és megengedhetőnek tartja./12.

A kereskedelem fenti megítélésében minden bizonnyal szerepet játszottak a középkori gazdasági élet új fejleményei. Aquinói Tamás korának jellegzetessége: a naturálgazdálkodás felbomlása és a "kereskedelem újjászületését"/13. követően az áru- és pénzforgalom szélesebbkörű kibontakozása. Miután a kereskedelem a gyakorlatban kivívta létjogosultságát, az elméletben is megkezdődik a kereskedelem szükségességének az elismerése és a kereskedelmi haszon jogos formáinak felsorakoztatása.

Aquinói Tamás a kölcsönös igazságosság fogalmi keretében fejti ki *árelméletét* is.

Érdekes módon Aquinói Tamás az árelmélet vonatkozásában nem követi Arisztotelész felfogását. Arisztotelész felfogásában ugyanis az igazságos ár: a szabott, a kihirdetett ár, szemben a kialkudott, pia-

ci árral. Ezzel szemben Aquinói Tamás szerint a természetes vagy igazságos ár sajátossága az, hogy külső beavatkozástól mentesen, szervesen alakul ki, lényegében ez a piaci ár. Úgy gondolja, hogy a természetes vagy igazságos ár a kereslet és a kínálat kölcsönhatása eredményeként, a piaci verseny során alakul ki. *A természetes vagy igazságos ár (justum pretium)* a termék értékének pénzben kifejezett formája. Az igazságos ár biztosítja azt, hogy az árucserében a kölcsönös igazságosság, az egyenlőség elve érvényesüljön.

A skolasztikusok az igazságos áron túl megemlítik a *törvényes* vagy *hatósági árat* is. De Aquinói Tamásnál nincsenek utalások arra, hogy a kétféle ár hogyan viszonyul, vagy hogyan kell hogy viszonyuljon egymáshoz./14. A skolasztikusok -így Aquinói Tamás is- elismerik a közhatalom árszabályozási jogát, de a magánmonopóliumok *monopolárát*, egyáltalán a magánmonopóliumot teljes mértékben elítélik. A monopólium ugyanis értékénél drágábban adja el termékeit, és ezzel megsérti a kölcsönös igazságosság, az egyenlőség elvét. Ezen túl ellenkezik a felebaráti szeretet keresztény tanításával is.

Aquinói Tamás az igazságos ár egyik speciális formájaként értelmezi az igazságos *munkabér kérdését*. Az igazságos munkabér a "justum pretium" egy külön esete. A munkabérre vonatkozó vizsgálódásának is vezérelve a kölcsönös igazságosság elve.

A munka, mint fontos emberi tevékenység elsősorban erkölcsi törvények közvetlen befolyása alatt áll. A munka -Aquinói Tamás szerint- olyan változás illetve változtatási folyamat, amely a lehetségesből valóságot állít elő. A munkás és a munkaadó között egy különös csere történik. A munkás (a munkájának tulajdonosa) miközben dolgozik, az általa készített termékbe a saját tulajdonát adja bele. Ezáltal a termékben munkája értékének arányában tulajdonjogra tesz szert, és ezt a tulajdonjogot váltja meg tőle a kifizetett munkabér fejében a munkaadó, aki így a terméknek a tulajdonosává válik. Ennek a megváltásnak pedig az igazságos ár követelményei szerint kell történnie. A munkabér -Aquinói Tamás szerint- akkor igazságos, ha az a munka által elért értékelkedés egyenértékét foglalja magába.

Aquinói Tamás pénzelmélete:

A középkori moralisták -így Aquinói Tamás is- a naturálgazdálkodást, az autarkiát jobbnak tartották, mint az árutermelést, a kereskedelmet. Fenntartásokkal fogadták a termékek áruvá válásának folyamatát, de különösen a pénz áruként történő adásvételét elleneztek. Aquinói Tamás a *pénz természetére* vonatkozó ál-

laspontját az arisztotelészi hagyományokhoz kapcsolódva fogalmazta meg. Arisztotelésznek ahhoz a gondolatához kapcsolódott, miszerint a pénz: "nomiszma, mert nem természetén, hanem törvényen (nomosz) alapszik".

Ezen túl hatottak Aquinói Tamás álláspontjára a római gondolkodók is, akik a pénzt nem tartották árunak, sőt tiltották adás-vételét. A pénzt pusztán jelként értelmezték. Felfogásukban a pénz értékét a törvény szabta meg, illetve a mindenkori uralkodó rendelte el./16. A pénzt lényegében törvényes értékmérőnek tekintették.

Aquinói Tamás tehát az ókori legalista pénzelmélethez kapcsolódott. Ő maga is -Arisztotelész "Etikájá"-hoz fűzött kommentárjában (lib. V.lect.IX.)- *a pénzt törvény által megszabott mértéknek* nevezi. "És innen van az, -írja- hogy a dénárt pénzérmének (numisma) hívják, *nomos* ugyanis törvényt jelent, a dénár tudniillik nem a természet által mérték, hanem *nomo*, vagyis a törvény által: hatalmunkban áll ugyanis, hogy a dénárokat megváltoztassuk, és használaton kívül helyezzük."/17.

Ami *a pénz alapvető funkcióját, rendeltetését* illeti, ebben a tekintetben is a Filozófus (Arisztotelész) gondolataiból indul ki.

"A pénzérméket (numismata) a csere kedvéért találták fel, ahogyan a Filozófus mondja a Politika VII. könyvében."/18.-írja. A pénz rendeltetését tehát az áruforgalom közvetítésében (Á-P-Á) jelöli meg. Aquinói Tamás -a görög tradícióhoz híven- "... erőszakkal meg akarja tartani a pénzt mint pusztán forgalmi eszközt és mértéket, de nem akarja, hogy pénzzé mint olyanná váljék."/19. Élesen bírálja azt, amikor a pénz kikerül a forgalmi folyamatból és önálló mozgást végez. A pénz önállósodása elleni fellépését jól példázza az uzsora (kamat) kérdésében kifejtett álláspontja.

Aquinói Tamás az igazságosság nevében foglal állást a sokat vitatott *uzsora vagy kamat kérdésében*. A "Summa Theologicá"-ban megvizsgálja a következő kérdést: "Bűn-e elfogadni kamatot a kölcsönért." - "Feleletül azt kell mondani: kamatot szedni magában véve igazságtalan, mert itt olyasmi kerül áruba, ami nincs. Ennélfogva itt nyilván egyenlőtlenség támad, s ez ellenére jár az igazságosságnak."/20. A pénz kölcsönzését uzsorára (kamatra), tehát egyértelműen bűnnek minősíti.

A kamatszedésnél ugyanis olyasmit adnak el, ami nincs. Ennek következtében a két fél között egyenlőtlenség keletkezik, és ez ellenkezik a kölcsönös igazságossággal. Ezért pénzt kölcsönadni uzsorára, megengedhetetlen, tilos. Aquinói Tamás részletesebben érvel az

uzsora tilalma mellett a "Questiones Disputatae"-ban. Mindenekelőtt megadja az uzsora fogalmát: "Az uzsora ... a használatról (usus) kapta a nevét, ti. azért, mivel a pénz használatáért valamilyen árat kapnak, mintha magát a kölcsönzött pénznek a használatát adnák el."/21.

Ezt követően megkülönbözteti a dolgokat használatuk szerint. Azt mondja: "... a különböző dolgoknak különböző a használatuk."/22. Vannak olyan dolgok, amelyeknek a használata egyenlő azok elhasználásával, elfogyasztásával. Ilyenek például a bor, a kenyér és a gabona. A bort, a kenyeret, ... azáltal használjuk, hogy elfogyasztjuk. Ezen dolgok esetében a kettőt (a használatot és az elhasználást) nem lehet elválasztani egymástól.

Ugyanakkor vannak olyan dolgok is, amelyeknél a használat nem jelent elhasználást, elfogyasztást. Például a ház esetében: a ház használata nem jelenti a ház elhasználását. A ház esetében tehát külön lehet választani a tulajdonjogot a használati jogtól./23.

Aquinói Tamás a pénzt a dolgok első osztályába sorolja, a pénzt elhasználható-, elfogyasztható dologként (res consumptibiles) értelmezi. Véleménye szerint a pénz használata egyenlő a pénz elhasználásával. "A pénznek is tulajdonképpen használata az, hogy más dolgokért cserébe kiadják."/24. A pénz a csere során elhasználódik, azaz egyik kézből a másikba kerül. A pénz tehát -mint csereeszköz- elhasználásra való dolog. Aki tehát pénzt ad kölcsön uzsorára: "vagy azt adja el, ami nem létezik, vagy ugyanazt adja el kétszer, ti. magát a pénzt, amelynek használata a pénz elfogyasztása."/25.

Aquinói Tamás tehát -Arisztotelészhez hasonlóan- a pénzt nem tekinti produktív dolognak. Felfogásában a pénz meddő dolog, a pénz használata nem hoz kamatot. Ha pedig a pénz használata nem hoz kamatot, jogtalan követelni azt, ami nincs. Így a kamatszedést mindketten természetellenesnek és erkölcstelennek tartják./26.

2. Nicole Oresme pénzelmélete

Nicole Oresme (1320?-1382), francia skolasztikus gondolkodó. Rendkívül sokoldalú ember: tanár, püspök, természettudós, filozófus, teológus és V.Károly tanácsadója.

A skolasztika új szellemi áramlatának, a 14. század folyamán egyre inkább tért hódító modern *nominalizmusnak*/27. egyik vezető személyisége. A modern nominalisták Aquinói Tamás spekulatív meg-

közelítési módjával szemben, az empirikus megfigyelést részesítették előnyben. Oresme széleskörű természettudományos és gazdasági kutatásokat folytatott. Kutatási eredményeit a tudománytörténészek a következőképpen méltatják:

"Egyetlen középkori iskolamesterről sem állították gyakrabban, hogy előfutár volt, mint Nicole Oresme-ről ... Ennek a ragyogó tudósnak a következő tetteket tulajdonították: a Gresham-törvény megalkotását Gresham/28. előtt, az analitikus geometria feltalálását Descartes előtt, a vegyületek struktúrájára vonatkozó elméleti elgondolások felvetését a 19. századi kémikusok előtt, a szabadesés törvényének felfedezését Galilei előtt és a Föld forgásának védelmezését Copernicus előtt. ..."/29.

Ezen túl V.Károly megbízásából lefordította latinból franciára Arisztotelész több munkáját, -többek között- a Politikát és az Etikát.

Oresme az említett fordításokat felhasználta az *"Értekezés a pénzről"* (*"Tractatus de mutationibus monetarum"*) című művében, amely 1350 és 1360 között keletkezett. Az értekezés további *forrását* jelentették a Biblia egyes könyvei, a kánonjogászok, a római írók művei és Cassiodorus, aki a későantikvitás pénzügyi viszonyait elemezte. Ezen túl Oresme pénztani munkájára rendkívül nagy hatást gyakorolt mestere Joannes Buridanus (Jean Buridan, 1300-1358), a párizsi egyetem tanára és rektora. Buridan a pénz kérdéseivel Arisztotelész Politikájához és Etikájához írott kommentárjaiban foglalkozott./30. A tanítvány, Oresme érvelése során, sokat merített ezekből az kommentárokból.

Oresme pénzügyi értekezése alapvetően a *középkori monetáris politika fő problémájára, a pénzrontás 31. kérdéseire* reflektál. A pénzrontás elvi lehetőségét a fémpénzek névleges és reális tartalmának szétválása teremtette meg. Az arany- és ezüst pénzek a forgalmi folyamat során fokozatosan elhasználódtak. Az egyik érme többet, a másik kevesebbet veszített el fémtartalmából a forgása során, miközben funkcionális létezésükben, mint érmék ugyanannyit értek. A fémpénzek névleges tartalma és reális tartalma közötti szétválást részben a feudális urak, részben a kormányok a legkülönbözőbb pénzhamisításokra aknáztak ki./32. Azok a fejedelmek, akik a pénzverési joggal rendelkeztek felhatalmazva érezték magukat arra, hogy a jogot kincstáruk érdekében kihasználják. Főképp a 13. századtól kezdve egyre általánosabbá vált az az eljárás, hogy a pénzt újra és újra kibocsátották, és minden alkalommal csökkentették az értékét. A pénzérmeiket visszavitették a műhelyekbe, újra beolvasztották, és

rosszabb minőségben osztották szét újra, mint amilyen előzőleg volt./38.

A királyi hatalom, amint módjában állt, intézkedéseket hozott az elveszített pénzverési jog visszavételére. Franciaországban Fülöp Ágost uralkodása óta a királyi hatalom fokozatosan visszaszerezte a pénzverés jogát. A pénzverés újra királyi monopóliummá válása azonban nem vonta maga után a pénz értékének megerősödését, a pénz megszilárdítását. Ellenkezőleg az ismét királyivá lett pénz tovább romlott. Ugyanis Franciaországban a központosított monarchia kialakulásának folyamatában a pénzügyi politika igen fontos szerepet játszott. A pénzügyi politika, a pénzverés joga volt az államkincstár legfontosabb jövedelemforrása. Így a pénz minősége minden újabb király uralkodása alatt tovább romlott. A királyi rendeletek a korona szükségletei szerint növelték a pénz névértékét, míg a belső értéke állandóan csökkent. A sorozatos pénzrontás gazdasági válságot eredményezett a 14. századi Franciaországban. A helyzetet súlyosbította a nagy pestis járvány, a Fekete Halál pusztítása, az Anglia és Franciaország között zajló százéves háború vesztes csatái és az 1358-ban kitört nagy parasztfelkelés, a Jacquerie. Ebben a szituációban az uralkodó a háborús kiadások finanszírozására új, csökkentett értékű pénz bevezetését tervezte. A rendek, különösen a párizsi kereskedők és kézművesek élesen tiltakoztak az újabb pénzrontási kísérlet ellen.

Oresme pénztani munkája közvetlenül kapcsolódik a francia pénzügyi politika aktuális kérdéseire. Az értekezés egyes pontjai elméletileg támasztják alá azokat a rendi követeléseket, amelyek az ország pénzügyi politikájának rendezését célozták. Oresme, aki a polgári rendi állásponttal szimpatizált, értekezésében hangsúlyozta, hogy az ország pénzügyi rendszere nem válhat stabillá addig, amíg az uralkodó önkényesen megváltoztatja a pénzt.

Művében elsősorban azt a kérdést igyekszik megválaszolni, hogy a pénz megváltoztatásának joga megilleti-e a fejedelmet, vagy sem. Válasza a korabeli feudális gyakorlattal és elmélettel szemben fogalmazódik meg. A pénz megváltoztatását a fejedelem nem hajthatja végre önkényesen, hiszen a pénz a közösség tulajdona. Az uralkodó csak a közösség megbízásából hivatott a pénzügyek irányítására. A mű központi (refrénszerűen ismétlődő) tétele: "A pénz a közösségé" (Moneta sit communitatis)./34.

Oresme pénzügyi értekezése 26 fejezetből áll. *Az első fejezetekben (I-VII.) a pénz általános kérdéseivel foglalkozik.*

A pénzt -a görögökhöz hasonlóan- közvetlenül a cseréből eredezteti,

ami viszont a munkamegosztásnak és a természeti adottságok különbségeinek a következménye. Az emberek kezdetben a pénz feltalálása nélkül kereskedtek: "... az egyik juhot adott a másiknak gabonáért, a másik pedig munkáját adta kenyérért vagy gyapjúért, és így volt ez más dolgokkal is."/35. Ám a javak ilyen cseréje és szállítása sok nehézséggel járt. Az emberek hamarosan feltalálták a pénz használatát, abból a célból, hogy az a természetes gazdagság kölcsönös kicserélésének eszköze legyen. A természetes gazdagság (gabona, kenyér, gyapjú stb.) önmagában véve alkalmas az emberi szükségletek kielégítésére. Ezzel szemben a *pénz* közvetlenül nem alkalmas a szükséglet kielégítésére, hanem *mesterségesen feltalált eszköz* (*mesterséges gazdagság*), a *természetes gazdagság kicserélésére*. A pénz tehát az emberek közötti csere megkönnyítésére szolgál, önmagában semmire sem jó, ezért felhalmozása felesleges.

Oresme felveti azt a kérdést, hogy *milyen agyagból kell készíteni a pénzt?* - A pénz alapvető feladatát (csereeszköz) akkor képes ellátni, ha könnyen megfogható, tapintható és hordozható. Ezen túl fontos, hogy csekély részéért nagyobb mennyiségű természetes gazdagságot vásárolhassunk. "A pénzérmének tehát értékes és ritka anyagból kell készülnie, mint amilyen az arany."/36.-írja.

Oresme különbséget tesz a nagy- és a kiskereskedelem számára alkalmas pénzek között. A nagykereskedelem céljaira helyénvalónak tartja az értékes aranypénzt. A kisebb kereskedelmi ügyletek, a kiskereskedelem számára a kevésbé értékes ezüstpénz is megfelelő.

Az Értékezés foglalkozik a *pénz formájának és alakjának kérdésével*: a pénz feltalálását követően rövid ideig a pénzen nem volt semmiféle veret vagy képmás. Kezdetben az emberek bizonyos súlyú ezüstöt vagy más fémeket adtak ételért vagy italért. Később meghatározott anyagú és súlyú pénzérméket készítettek. Az arany és az ezüst tehát a forgalmi eszköz funkciójában sajátos külsőt öltött: érmévé lett. A pénzérméket verettel látták el. A veretet a pénzérme anyaga és súlya valódiságának jeleként vezették be. Ezt "világosan bizonyítják a veretükről és mintázatukról felismerhető pénzek régi nevei: libra (font), solidus, denarius (dénár), obulus, as, sextula és hasonló; ezek ugyanis súlyok nevei, melyeket pénzekre alkalmaztak, ..." /37.

A fentiekből kitűnt, hogy Oresme a pénzt a természetes gazdagság egyenértékéül szolgáló csereeszközként definiálja. Ebből az következik, hogy a *pénz azoknak a tulajdona*, akik a természetes gazdagsággal rendelkeznek. "Mert, ha valaki a kenyeret vagy saját

testi munkáját adja oda cserébe a pénzért, -írja- akkor a pénz, amit kap, éppúgy az övé, mint ahogy a kenyér vagy a testi munka, amellyel szabad tulajdonosként rendelkezik. ... A pénz tehát a közösség és az egyes személyek tulajdona."/38. Így a *pénzverés jogával* csak a közösség ruházhatja fel a hivatalos személyeket. A közösség általában a legfőbb hivatalos személyt (a fejedelmet) bízta meg a pénzveréssel. Így a közösség által kijelölt hivatalos személy (a fejedelem) kötelessége a pénzt úgy elkészíteni, hogy az nehezen hamisítható legyen. A fejedelemnek kötelessége a pénzérmét saját jelével ellátni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ő a tulajdonosa a fejedelemségben megtalálható pénznek. A pénzen nem azért van a fejedelem képe, vagy jele, mert az övé a pénz, hanem azért, mert a polgárok az adót nekik fizetik az állam fenntartásáért.

Az értekezés következő fejezeteiben (VIII-XIV) a pénz változtatásának különböző formáiról ír. Ezekben a fejezetekben fogalmazza meg híres tételét a pénz értékétől. A pénz értékét a benne rejlő nemesfémtartalom határozza meg. Így a pénz értékét nem szabad önkényesen, sem törvényes úton megváltoztatni. Az aranypénznek az ezüstpénzhez való aránya egy természetes viszony. "Ennek az arálynak követnie kell az arannak az ezüsthöz való természetes viszonyát az értékesség tekintetében. ... "/39. Az arany- és ezüstpénzek arányát csak akkor szabad megváltoztatni, ha magának a pénz-anyagnak a megváltoztatása kívánja azt meg. "Például, ha feltűnően kevesebb aranyat találnak, mint azelőtt, akkor az aranyak az ezüsthöz hasonlítva drágábbnak kell lennie, és árban és értékben meg kell változnia. De ha a valóságban keveset vagy semmit sem változott, akkor a fejedelemnek semmiképp sem szabad árváltozást végrehajtani."/40.

A továbbiakban Oresme ismét hangsúlyozza, hogy "a pénz a közösségé", és tiltakozik a pénz monopóliuma (és egyéb dolgok monopóliuma) ellen. Úgy gondolja, hogy csak a közösség joga eldönteni azt, hogy a pénzek arányait meg kell-e változtatni vagy sem, továbbá, hogy mikor, hogyan és milyen fokig kell ezt megtenni. A fejedelem csak a közösség megbízásából változtathatja meg a pénzek arányait.

Az értekezés további részében (XV-XXII. fej.) azt a kérdést elemzi, hogy miért megengedhetetlen a önkényes pénzváltoztatás? Mindenekelőtt azért, mert az ilyen *pénzváltoztatásból származó haszon igazságtalan*. Minden pénzváltoztatás hamisítást és csalást rejt magában. Ezért sem tartozhat a fejedelem jogkörébe. Ha a fejedelem mégis önkényesen megváltoztatja a pénzek arányait, akkor ezáltal

jogtalan módon magához vonja alattvalóinak pénzét. Amennyi haszonra tesz szert a fejedelem az ilyen pénzváltoztatásból, szükségképpen annyi kára származik belőle a közösségnek. "Mindaz pedig, amit a fejedelem a közösség kárára tesz, igazságtalanság és zsarnoki tett."/41.-írja.

Megengedhetetlen az önkényes *pénzváltoztatás* továbbá azért, mert az ebből *eredő haszon természetellenes*. Oresme abból indul ki, hogy természetes dolog az, ha a természetes gazdagság (pl. a gabona) megsokszorozódik. Ugyanakkor természet ellen való, ha egy *terméketlen, meddő dolog*, mint amilyen a *pénz* is megtermékenyül és szaporodik. A pénz természetes használata az, hogy a természetes gazdagság megvásárlásáért cserébe kiadják. Azok, akik a pénzt más módon és más célra használják, visszaélnék a pénz természetes intézményével. "Azon iparkodnak, ugyanis, ahogyan Arisztotelész mondja, hogy a denarius denariust szüljön, ami a természet ellen való,"/42.

Végül a pénz önkényes megváltoztatása megengedhetetlen, mert az ily módon szerzett haszon "rosszabb, mint az uzsora."-írja. A pénz természetellenes használatának háromféle módját különbözteti meg: az egyik a pénzváltó mesterség, a másik az uzsora és a harmadik a pénz megváltoztatása. A pénz első használati módja megvetendő, a másik rossz és a harmadik még ennél is rosszabb. Az uzsora (a kamat) az adós és a hitelező önkéntes és közös megállapodásán alapszik. Ezen túl, az adós átmenetileg enyhítheti vele bizonyos szükségleteit. Ezzel szemben a fejedelem a pénz változtatásakor a polgárok pénzét elveszi, és rosszabb pénzt ad vissza nekik. A pénz rontása tehát rosszabb, mint az uzsora, hiszen kevésbé önkéntes, sőt ellentétes a polgárok akaratával és semmi hasznuk sem származik belőle. Ezért Oresme a pénz változtatását (a pénz rontását) "erőszakos rablásnak", "igazságtalan adóztatásnak" minősíti.

Az Értekezés utolsó fejezeteiben a *pénzváltoztatás (a pénzrontás) negatív következményeit* elemzi. A pénz változtatásából származó hátrányok közül először az *egész közösséget érintő hátrányokat* veszi sorra. Ezek a következők:

- A pénz változtatásából származó fejedelmi nyereség a közösséget károsítja. Így a fejedelem a pénzrontások nyomán *elszegényíti alattvalóit*. A pénzbehajtásnak ez a formája a polgárok számára kevésbé észrevehető, mint egy másfajta adóé. "Mégis semmiféle adó nem lehet ennél súlyosabb, általánosabb és nagyobb mérvű."/43.-írja.
- A pénz változtatásának, a pénzrontásnak további negatív követ-

kezménye, a tőkekimenekítés. A nemesfém kiáramlik az országból: az emberek arany- és ezüstpénzüket külföldre viszik, olyan helyre, ahol kedvezőbb feltételek mellett tudják befektetni. Ily módon jelentősen csökken a pénz készítésére alkalmas arany és ezüst mennyisége az országban.

A fejedelem pénzváltoztatási törekvéseit erősen befolyásolják az adott ország nemesfémtartalékai (pl. az arany- és az ezüsbányák). Ott, ahol ilyen tartalékokkal nem rendelkezik, a pénzrontás nem folytatható hosszú ideig, mert a fejedelem végül nem rendelkezne a pénz készítéséhez szükséges anyaggal.

- A pénzrontások következtében nemcsak a jó arany- és ezüstpénz áramlik ki az országból, de a *jó árukat sem hozzák be külföldről az adott országba*. A kereskedők inkább olyan országokban értékesítik áruikat, ahol stabil és jó pénzzel fizetnek értük.

- Nemcsak a külkereskedők kerülnek el az országot, de az *országon belül is zavarják a pénzváltoztatások a kereskedelmi ügyleteket*.

- További hátránya a pénzváltoztatásnak, hogy a pénzbeli jövedelmek (pl. az évi fizetések, a bérléti díjak, az adóilletékek stb.) nem szabhatók meg jól, nem állapíthatók meg helyesen.

- Ezen túl a pénzváltoztatások akadályozzák a pénzkölcsönzés gyakorlatát. Egy olyan országban, ahol a pénzváltoztatások gyakoriak a pénzt nem lehet biztonságosan hitelezni.

- Végül a pénzváltoztatások idején jellemző, hogy befagyasztják a karitatív segélyek folyósítását.

A polgári közösség egészét érintő hátrányokon túl Oresme foglalkozik a *pénzváltoztatás egyes társadalmi rétegekre gyakorolt hatásaival is*.

A közösséget két nagy részre bontja. Megkülönbözteti a szükséges és hasznos illetve a szükségtelen és káros társadalmi rétegeket. A közösség nagyobbik részét alkotják azok, akik az egész állam számára hasznos tevékenységet folytatnak, (pl. a természetes gazdagság előállításával vagy forgalmazásával foglalkoznak). Ilyen tiszteletre méltó polgárai a közösségnek például az egyházi férfiak, a bírások, a katonák, a földművesek, a kereskedők/44. és a mesteremberek.

A közösség kisebbik része saját gazdagságát növeli mások rovására. Ilyen -az állam számára felesleges emberek- a pénzváltók, a pénz- vagy aranykereskedők, az orgazdák és a pénzügynökök. A pénzváltoztatásokból származó haszon nagy részét az utóbbi rétegek szerzik meg. Ők rendszerint előbb értesülnek a pénzváltoztatás tervezett idejéről és módjáról, és gyenge pénzért árukat vásárolnak, majd ké-

sőbb erős pénzért értékesítik. Így gyorsan és illetéktelenül nagy haszonra tesznek szert megsértve a "természetes kereskedés törvényes menetét". A pénzváltoztatások tehát a "*gazemherek*" meggazdagodását eredményezik. Mások viszont, akik a közösség "tiszteletre méltó" és "*legjobb*" részét alkotják a pénzváltoztatás következtében *elszegényednek*. A fejedelem tehát a pénzváltoztatással alattvalóinak leg többjét és legjobbjait megkárosítja. "Az egész haszon mégsem hozzá kerül, hanem nagy része az előbb említett személyeké lesz, akik megvetésre méltó és csalárd üzletekkel foglalkoznak."/45.-írja.

Összefoglalva: a pénz változtatása a közösség nagy részét károsítja és a fejedelemnek is csekély hasznot eredményez.

Ezen túl a pénzrontás körülményei között könnyen több vétket követnek el, mintha mindig jó pénz volna forgalomban. "Ebből pedig perek és törvényszéki ügyek támadnak: mulasztások az adósságok törlesztésében, csalások, szabálytalanságok, sokféle visszaélés és számos visszaélés."/46.-írja.

Végezetül igazat ad Arisztotelésznek, aki azt mondja: "Egy hibának számos következménye van."/47. Ezt igazolják a pénzváltoztatás fent említett negatív következményei.

Az Értekezés jelentősége:

Ismeretes, hogy Oresme a 14. századi modern nominalizmus egyik vezető személyisége volt. A nominalizmus általában elősegítette a szaktudományok (mind a természet-, mind a társadalomtudományok) elkülönülését a hagyományos teológiai kerettől, és hozzájárult a szaktudományok tartalmi és módszertani önállósulásához.

A nominalisták által preferált új empirizmus termése a gazdaságban Oresme Értekezése a pénzről. Az Értekezés az első kizárólagosan közgazdasági problémának szentelt mű./48.-írja Schumpeter.

Műfaji értelemben valóban Oresme pénzügyi értekezése az *első önálló* (a hagyományos teológiai kerettől független) *közgazdasági mű*. Oresme a francia monetáris politika aktuális kérdéseire reagálva a pénz természetéről és funkcióiról egy műfajilag önálló közgazdasági munkát alkotott. Ugyanakkor a mű tartalmát tekintve nem tekinthető egy "tisztn" közgazdasági műnek. A pénz és a pénzváltoztatás problémájának a gazdasági elemzésen túl jogi, politikai, szociológiai és morális megközelítését is megadja.

Tartalmi értelemben az Értekezés az átmenet, a korszakváltás jegyeit viseli magán. Oresme pénzelmélete egyrészt több vonatkozásban kapcsolódik az ókori és a középkori pénzfelfogásokhoz,

másrészt a pénz újszerű, modern megközelítésének számos elemét is tartalmazza. Az ókori és a középkori gazdasági gondolkodás megkülönböztette a természetes és a természetellenes gazdálkodást. Gazdasági elemzésük tárgyát -a naturálgazdálkodás feltételeinek megfelelően- elsősorban a közösség önellátását biztosító használati értékeket előállító gazdálkodási formák jelentették. A pénzgazdálkodást, a pénzt -erkölcsi és politikai következményei miatt- természetellenesnek tekintették és elítélték.

Az áru- és pénzgazdálkodás erőteljes kibontakozása következtében Oresme az ókori és a középkori szerzőkkel szemben a pénz problémájának egy önálló értekezést szentelt. Ugyanakkor még ő is az arisztotelészi tradíciónak megfelelően a "természetes- és a mesterséges gazdagság" megkülönböztetéséből indult ki. A pénzt a "mesterséges gazdagság" kategóriájába sorolja. Az ókori és középkori szerzőkhöz hasonlóan Oresme is a pénz szerepét az áruk csereeszközének szerepére kívánja korlátozni. "A pénz a természetes gazdagság csereeszköze".-írja az *Értekezés II.* fejezetében. Az Á-P-Á mozgásnak tehát még ő is normatív jelentőséget tulajdonított. A pénz önálló mozgását még ő is kritikusan szemlélte.

Mennyiben lép túl Oresme pénzelmélete az ókori és a középkori pénzfelfogásokon? - Két lényeges vonatkozásban haladja meg a hagyományos elgondolásokat: Egyrészt a pénz természetének, másrészt a pénz jogának az értelmezésében.

A pénz természetéről:

A hagyományos felfogás általában megkülönböztette a pénzt az árutól. A pénz az érték pusztá jeleként értelmezték. A törvény által megszabott értékmérőnek, értékjelnek definiálták. Ez a legalista felfogás a pénz árucserében játszott különleges szerepét nem a pénz belső természetes tulajdonságaival magyarázta, hanem azzal, hogy "nomiszmá", azaz törvény teremtménye.

Oresme -feltehetően mestere, Buridan hatására- szakított a pénz legalista értelmezésével. Buridan észrevette és kiemelte Arisztotelész munkáiban a metallista szempontot. Arisztotelész írásaiban a metallista szempont a nemzetközi tranzakciók viszonylatában merül fel. Buridan a metallista szempontot általánosítva kijelentette, hogy "minden pénz értékes anyagból készül."/49.

Oresme tehát -valószínűleg Buridan hatására- szakított a non-metallista, legalista koncepcióval. Az *Értekezés X.* fejezetében hangsúlyozta, hogy a pénz értékét „nem szabad önkényesen megváltoztatni, sem törvényes úton megmásítani." A pénz természetének ér-

telmezésében Oresme előkészítette a merkantilizmus/50. korai formájának a monetárrendszernek a felfogását. A monetarista-metallista pénzelméletet előlegezte, amikor hangsúlyozta, hogy a pénz értékét és különleges szerepét a pénzként használt nemesfémek (arany, ezüst) természetes tulajdonságai szabják meg.

A pénz jogáról:

Oresme felfogása a pénz jogának értelmezésében is eltér a korábbiaktól. Az a hagyományos felfogás, amely azt mondja, hogy a pénz pusztán jel, összefügg azzal a legalista elmélettel és gyakorlattal, amely szerint a pénz értékének meghatározása a mindenkori uralkodó joga. Ez a hagyományos elképzelés alapozta meg az uralkodók pénzhamisítási jogát.

Oresme közvetlenül azt a feudális koncepciót kritizálta, amely a pénz jogát domaniális jognak, regálénak tekintette. Az Értekezésben azt hangsúlyozta, hogy "a pénz a közösségé", a pénzügyek közösségi ügyek. A közösséget a természetjog alapján illeti meg a pénz tulajdona. Kiemelte továbbá a pénz intézményes jellegét, azt hogy a pénzügyek az egész közösség hatáskörébe tartoznak./51.

III. A reneszánsz gondolkodók

A 14-15. századi Európában a rendi társadalom felbomlásával új korszak kezdődött, - a reneszánsz kora. Ez a kor a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hosszú folyamatának első hulláma. A Petrarcatól Baconig terjedő korszakot az európai társadalom válsága és megújulása jellemzi. A reneszánsz a kései feudalizmus és a korai kapitalizmus sokrétű ellentmondásokkal terhes időszaka. Ebben a korszakban az egész gazdaság, a társadalmi szerkezet, a kutúrális élet gyökeresen átalakult./1.

Erre az időre a kontinens arany- és ezüstkészletei jórészt kimerültek. Az európai társadalmak arra kényszerültek, hogy nemesfém-szükségletüket Európán kívüli területekről kíséreljék meg kielégíteni. A kontinens aranyéhsége is hozzájárult a nagy földrajzi felfedezésekhez. Afrika körülhajózása és Amerika felfedezése új távlatokat nyitott az európai ember előtt. Az arany és ezüst nagy tömegű beáramlása, lényeges gazdasági változásokhoz vezetett. Élénkült az áruforgalom, megerősödött a városi kereskedő és pénztőke. A kor jellemző vonása a kereskedővárosok hihetetlenül gyors szaporodása, a folyami és tengeri kikötővárosok virágzása. Ezekben a városokban már új eszmények, új normák érvényesültek: a jövedelmezőségi és rentabilitási számítások bevonultak minden gazdasági ügyletbe. "A mind pénz, min hitel révén nagy földrajzi távolságú ügyleteket lebonyolító, hatalmas spekulációs profitra törő nagykereskedelmi piac növekedésével új életszemlélet alakult ki: az aszketikus rendszerességnek és spekulációs vállalkozásoknak, a módszeres kapzsiságnak és önhitt büszkeségnek a keveréke. Míg a középkor domináló tényezője az oltalom és a biztonság volt, az új gazdaság a tudatos kockázat elvén alapult."/2.

A kereskedővárosok fejlődésében fordulópontot jelentett a tőzsde ("Bourse") megjelenése. A tőzsde ("Bourse") nevét a de Beurze nevű első brüggei bankháztól kapta, amely a 13. században már nagyarányú kereskedelmi ügyletek központjának szerepét töltötte be.

"A pénzváltás, a spekulációs vásárlás és eladás, valamint a közvetítői tevékenység, mind az új tőzsdéken folyt, és éppen azok a városok, amelyek ilyen tőzsdéket létesítettek (először Brügge, utána Antwerpen a 16. században, majd Amszterdam és London a 17. században) növekedtek a leggyorsabban, s itt alakult ki a pénzes osztályok új

életformája. A tőzsde, a nemzeti bank és a kereskedelmi tőzsde - ezek voltak az új kapitalista rend katedrálisai."/3.

A tőzsde megjelenésével a középkori város konkrét piactere felcserélődött az absztrakt, nemzetek feletti piaccal. A konkrét piacokon közvetlen árucseré zajlott. Az üzletet a vevők és eladók maguk kötötték, akik jórészt azonos erkölcsi normákat fogadtak el. Számukra fontosabb volt az egyenlőség, a stabilitás, mint a profit. A konkrét piacon kialakult személyes kapcsolatok sokszor egy egész életen át, sőt nemzedékeken át fennmaradtak.

Ezzel szemben az absztrakt piacon közvetett árucseré folyt. Sokszor olyan emberek kötöttek hatalmas méretű üzleteket, akik még soha nem találkoztak. Ezeknek az üzleteknek a célja a profit volt, a még több tőke, amelyet újabb nagyobb méretű vállalkozásokba fektettek.

A 15.századra Európában fejlődött ki a legsokrétűbb pénzrendszer. A reneszánsz kori pénzrendszer struktúrája magán viseli az átmenet jegyeit. Megtalálhatók benne a primitív pénzek, a nemesfém (arany-ezüst) pénzek, a papír- és a bankszámlapénzek. A különböző pénzek keveredő léte és a pénzforgalom növekedése, új pénz-és hiteltechnikák kialakulásához vezetett a korban./4.

A kapitalizmus kezdetei szétrombolták egyén és közösség természetes kötelékét, felbontották az ember természetes kötelékét családjához, rendjéhez, megrendítették a hierarchiát, a stabilitást. Minden labilissá vált.

A hagyományos erkölcsök, normák felbomlottak és olyan új "értékek", új motivációk jelentek meg, mint a kapzsiság, a pénzéhség, a gőg a pénz-és hatalomvágy.

A városok kereskedő és pénztőkéjének megerősödésével, az árutermelés, az árucseré élénkülésével bizonyos értelemben "újjaszületett" az antik szellemiség. (Az új korszak ennyiben joggal viseli a "reneszánsz" nevet). A korai itáliai reneszánsz egyik központjában a Mediciek firenzei udvarában 1459-ben létrehozták az új "Akadémiá"-t a tudósok szabad egyesületét, amely a hivatalos skolasztikával szemben új, világi szellemben értelmezte újra előbb Plátón, majd Arisztotelész filozófiáját.

A kibontakozó új társadalmi és gazdasági jelenségekre a reneszánsz kori gondolkodók különféleképpen reagáltak./5. Néhányan közülük (Petrarca, Morus) a görög hagyományokat elfogadva élesen kritizálták a kialakulóban lévő pénzgazdaság negatív társadalmi-, emberi hatásait. Míg más gondolkodók (Machiavelli) a formálódó új társadalom új eszményeinek, új értékeinek reális bemutatására,

pragmatikus közelítésére vállalkoztak.

1. Petrarca a pénz morális következményeiről

Francesco Petrarca egy Firenzéből származó család gyermekeként született 1304. július 20-án Arezzóban. 1311-től 1353-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal az Avignon melletti Vaucluse-ban élt. Tanult Pisában, Bolognában, Avignonban és Montpellierben. Főként jogi- és teológiai stúdiumokat folytatott. 1326-ban Avignonban pappá szentelték. 1341 húsvétján Rómában, a Capitóliumban költővé koronázták. A költővé koronázás volt Petrarca életének csúcspontja. 1370-ben Arquában telepedett le. Itt érte a halál 1374. július 18-án. Hallhatatlanságát elsősorban költői művének, az 1470-ben kiadott "Daloskönyv"-nek köszönheti.

Dante, Boccaccio és Petrarca voltak az olasz irodalmi kultúra megteremtői, az anyanyelv első felvirágoztatói.

Petrarca költeményein túl morálfilozófiai műveket is alkotott. A leg híresebb morálfilozófiai munkája az 1366-ban írott "De remediis utrisque fortunae".

Itáliában minden más európai országnál hamarabb általánossá vált a pénzgazdálkodás. A pénz funkciói, szerepei kiteljesedtek. A pénz csereeszközből egyre inkább tőkévé lett. A pénz, a pénztőke "súlya", hatalma jelentősen megnövekedett már Petrarca korában, a 14. században. A kibontakozó új pénzgazdaság morális következményeit Petrarca részben morálfilozófiai dialógusaiban, 6. részben leveleiben elemzi.

A reneszánsz gondolkodás témái között legalább annyira megtalálhatók a mindennapi élet, mint az ismeretelmélet, a művészet, az etikum stb. problémái. A reneszánsz gondolkodók gyakran a köznapok élet megfigyelése, elemzése alapján fogalmazzák meg az ún. "szak"-kérdésekre vonatkozó válaszaikat. Petrarca morálfilozófiai dialógusaiban is megfigyelhető, hogy nem elvont etikai kategóriákból indul ki, hanem a mindennapi tapasztalatokból és azokból általánosít. Minden valószínűség szerint ennek a gondolati mozgásnak a kifejeződése Petrarca *aforisztikus stílusa*. (Általában is jellemző, hogy a mindennapok megfigyeléséhez való visszatérés az aforisztikus stílus felújításához vezet).

Petrarca a pénz kérdéseivel két morálfilozófiai dialógusában ("Az elvesztett pénzről" és "A nagy gazdagságról" című írásaiban)

foglalkozik. Mindkét dialógusban erősen érezhető az antik szellemiség felújítása. Az arisztotelészi tradíciónak megfelelően fogalmazza meg a "pénz haszná"-t. Úgy gondolja, hogy a pénz alapvető funkciója: az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas javak beszerzése. A "pénz haszná" tehát a pénz csereeszköz funkcióját jelenti.

Petrarca -Arisztotelész hatására- megkülönbözteti a természetes és a mesterséges gazdagságot. A pénzt ő is mesterségesen feltalált eszköznek tartja. Egyetért az igazi bölcsekkel, akik "az ezüstöt és aranyat a javak közé nem sorolják."/8. A pénz ugyanis önmagában nem alkalmas az emberi szükségletek kielégítésére. "A pénz ... végső szükségletek idején sem testeteken nem tud segíteni, sem a lelketeken."/9.-írja. Ám a bölcsek véleményét a tömeg nem osztja, a bölcsek véleményétől eltér a "tömeg örülete".

Petrarca korában ugyanis már az egyén és a közösség természetes viszonya felbomlott. A közösségtől elszakadt "szabad" individuumok világában olyan verseny alakult ki, amelyet a közösségi társadalmak a maguk rögzített kereteivel nem ismerhettek. A reneszánsz kor emberét a tradicionális erények már nem motiválták. Új motivációk jelentek meg: a pénz és a hírnév. A reneszánsz kor tipikus embere: "pénzéhes", és "hírnévéhes". A korabeli pénzéhséget jól tükrözi *Petrarca 1366-ban írott "Az aranyéhség és a birtoklás vágya: csapás az emberiségre" című levele*. "Csodálkozhatunk-e vajon, hogy olyan szélesen kiterjed a fősვნყség birodalma, ha minden dolgok közül az aranyat tartják a legbecseesebbnek./10. Az emberek az aranyat tartják a legfőbb jónak, és mindenki versengve veti magát ez után, mint legfőbb jó után. A kor jellegzetes vonása: az "égő éhe az aranyrak. Azazhogy nem is éhe, hanem az arany szomja."/11.-írja a levélben.

Petrarca élesen elkülöníti a tömeg és a bölcsek motivációit. A tömeget a pénzéhség ("a pénz imádata", "a pénz szeretete"), a bölcseket az erény (pl. a tudás megszerzése) motiválja.

"Az elvesztett pénzről" szóló dialógusában felhívja a figyelmet arra, hogy a megszerzett pénz, a megszerzett gazdagság -mivel nem tartozik szervesen az emberhez- könnyen elveszíthető, ami "panasszal" és "bánattal" jár. A pénzt "nehéz megszerezni, gonddal jár megőrizni, siralmas elveszíteni."/12.-írja.

Ezzel szemben a megszerzett tudás, bölcsesség nem vehető el az embertől, nem veszíthető el. A megszerzett tudás mindörökké az ember sajátja, az ember tulajdona. "Tanulj meg olyasmire szert tenni, ami a te tulajdonod, mégpedig mindörökké. Ennek a megszerzése könnyebb, birtoklása rangosabb és biztosabb. Ha az erény után veted

magad, nem ér veszteség./13.-tanítja Petrarca.

Úgy véli, a pénz szeretete, a gazdagság szeretete a szűk látókörű, kicsinyes lélekre jellemző. "Semmi sem vall olyan korlátolt, olyan kicsinyes gondolkodásra, mint a gazdagság szeretete. ... Nincs bűnösebb a kapzsinál, nincs vétkeesebb, mint a pénz szeretete."/14.

Miért bűnös dolog a pénz szeretete? Petrarca úgy látja, hogy nincs olyan dolog, aminek a megszerzése több bűnnel járna, mint a gazdagságé./15. A gazdagság, mint cél elérése érdekében az emberek bűnös, átkos eszközöket is felhasználnak, különösen azok, akik gyorsan akarnak meggazdagodni. Az átkos arany éhének "sugallatára esküt és hitet szegnek, barátot árulnak, a vér jogait lábbal tiporják, az istenfélelmet félreállítják, az igazság és igazságtalanság ismérveit figyelmen kívül hagyják, nem szólva annyi más még említeni is gyalázatos dologról, amit utálat látni, de mégis mindenütt látnunk kell: hogy olcsó bérért kiárulják önnön testüket, és más szenvedélyének vetik oda szemérmüket, vagy mint silány barmot áruba bocsátanak nővért, leányt, feleséget. ... Aki arra vágyik, hogy gazdag legyen, kísértésekbe esik, és az ördög törébe hull, és sok hasztalan és veszedelmes vágytól űzve pusztulásba és halálba rohan. Ezt különösen azokban látod valóra válni, akik hirtelen akarnak meggazdagodni."/16.-írja említett levelében. A gazdagság tehát rontja az erkölcsöket. A gazdagság a jó erkölcs ellensége.

A gazdagság megszerzésének bűnös eszközein kívül, leírja a már megszerzett *nagy gazdagság negatív következményeit*: A pénz kezdetben az ember számára alkalmas eszköz (csereeszköz). Amikor azonban a pénz "túllépi a mértéket", azaz csereeszközből felhalmozott kincssé, gazdagsággá válik, visszájára fordul, és az *"úrból őrt csinál"*. A felhalmozott gazdagság, *"az ember vagyona"* létrehozza *"a vagyon emberét"*. Ekkor a vagyon már nem az ember eszköze, "szolgája", hanem fordítva az ember válik saját vagyonának a szolgájává. Ezért figyelmeztet Petrarca: "Vigyázz, ... a vagyonod legyen a tiéd, ne te a vagyonodé, az szolgáljon neked, ne te a vagyonodnak! Mert ha nem tudnád, sokkal több olyan ember van, akit a kincsei bírnak, mint aki a kincseit bírja."/17.

Összességében Petrarca a különböző társadalmi bajok és konfliktusok forrását az aranyéhségben, a birtoklási vágyban jelöli meg. Az átkos aranyéhség minden baj gyökere, minden viszály egyedüli oka.

A pénz megrontó hatalmát csak akkor lehetne kiküszöbölni, ha eltűnhetne az "enyém" és a "tiéd" joga, azaz a magántulajdon. "De hát

ez lehetetlen, s így az egész világ tele viszályal és ellenségeskedéssel."/18. Ezen a ponton Petrarca falba ütközött, s tehetetlenül állt meg előtte. Morus Tamás is, csaknem másfél évszázad múlva "seholsincs" szigetére tudta csak helyezni azt az országot, ahol a magántulajdon majd megszűnik.

Petrarca az átkos aranyéhség okozta társadalmi konfliktusok megoldására még egy javaslatot tesz: Úgy látja, hogyha sikerül az emberek hamis nézeteit, téves ítéletei felváltani helyes ítéletekkel, nézetekkel, akkor még van remény a társadalmi bajok megszüntetésére. "Mert ha mindenki helyesen ítélne, ... helyesen is élne. ... A téves nézet a keltetője és gyökere minden gáztettnek."/19. Petrarca ezzel a gondolatával Szókratész etikai intellektualizmusához tér vissza. Szókratész is úgy gondolta, hogyha tudjuk mi a jó, akkor a jót is fogjuk cselekedni.

Petrarca egy másik, -Francesco Carrarához írott- *öregkori levelében* a korabeli monetáris politika némely kérdésében gyakorlati tanácsokat ad az uralkodónak. A levél hasonlít Machiavelli -150 évvel későbbi- "A fejedelem" című munkájának azon fejezeteihez, amelyekben Lorenzo Medicit, a leendő fejedelmet látja el jó tanácsokkal a hatalom megszerzése és megtartása érdekében.

Petrarca levelének középponti kérdése: miként válhat Francesco Carrara a nép által szeretett uralkodóvá.

Először az *adózási rendszerrel* kapcsolatban fogalmazza meg javaslatait. Az adózási szisztémában óvatosságra inti az uralkodót. Figyelmezteti az adóbehajtás türelmességére, minden olyan lehetőség kiküszöbölésére, amely az adóbehajtással foglalkozókat gazdagítaná. Azt ajánlja, hogy a fejedelem maga is fizessen adót, hogy lássák, ő is csak egy polgár a sok közül. Petrarcának az adózással kapcsolatos gondolatai a Mediciek adórendszerét előlegezik./20.

Ugyancsak ebben a levélben figyelmezteti Petrarca az uralkodót arra, hogy ne törekedjék kincstára gyarapítására. A *fejedelem* ugyanis nem akkor gazdag, ha saját *kincstára* tele van, hanem akkor, ha a nép maga gazdag. A tömött kincstár aranya lényegében "tétlen massa", míg az egyes polgárok kezében lévő pénz aktív és hasznos lehet.

Még egy fontos gazdasági kérdéssel foglalkozik Petrarca ebben a levelében, nevezetesen a *közmunkák* kérdésével. A közmunkáknak hasonló jelentőséget tulajdonít, mint majd később a firenzei Mediciek. Fontosnak tartja a középületek emelését, a jó utak építését, de még inkább a mocsarak lecsapolását, a Padova környéki vízrendszer létrehozását és ezáltal a föld termésének növelését, amely szerinte az eddigieknek kétszerese lehetne.

Petrarca arra is figyelmeztet, hogy merő célszerűségből ne találjanak ki olyan gépeket, olyan technikai megoldásokat, amellyel munkaerőt lehet megtakarítani. Itt Vespasianus császár példájára hivatkozik, aki nem tűrte a maga idejében a munka ilyen racionalizálását, mert felismerte, hogy a munkások kenyeréről van szó.

Az adott körülmények között, a kapitalizmus hajnalán Petrarcának ezek a gondolatai szerfelett figyelemreméltóak.

2. Machiavelli gazdasági tanításai

Niccoló Machiavelli itáliai író, politikus, a reneszánsz máig legvitatottabb személyisége. Firenzében született 1469. május 3-án. Firenze ez idő tájt nemzetközi bankhálózata révén a korai kapitalizmus egyik európai központja volt. A gazdag firenzei bankárcsaládok fizetett ügynökeik révén érintkeztek az európai pénzpiacokkal. Ezen családok közül kiemelt jelentősége volt a Medici családnak. A reneszánszkori változások Firenzében főként Cosimo de' Medici alatt lettek szemmel láthatóvá. "Ő a leghatalmasabb polgár Firenzében ... A világ leggazdagabb bankára, aki Velence, Milánó és Nápoly háborújának hitel megvonással vet véget! A Mediciék pontosan vezetett üzleti, háztartási és mezőgazdasági könyveik között ültek. ... A 'Cosimo de' Medici Figli e Nepoti' Európa egyik leggazdagabb bankfirmája. A hatalmas Franciaország két királynőjét ebből a családból választja majd, ami már jelzi a pénz újkori különleges hatalmát. Medici Katalin, a Szent Bertalan-éjszaka politikai démona és Medici Mária a 'napkirály' anyja, ezek a kiválasztottak. ... A Medecieken kívül voltak még más gazdag toszkán kereskedők és bankdinasztiák is Firenzében. Firenze hetven váltóüzletének asztalai ott álltak a szabadban a 'Mercato Novo' térségén. E bankok közül néhánynak palotája is volt a városban, a hagyományokhoz tartozott azonban, hogy a Mercato Novon képviselőjük legyen. A Mercato Novo számlakönyveiben elolvashatta az ember az egész világ gondját-baját: Nápoly, Anglia, Franciaország, Tirol, Csehország és Dalmácia nemesurainak és főpapjainak adósságait. ... Cosimo de' Medici nem tört nyílt hatalomra. Megelégedett azzal, hogy pénzével és tekintélyével a háttérből mozgassa a dolgokat. ... Nagy pártfogója volt a műveltségnek. A Nyugat leggazdagabb könyvtárát hagyta maga után. Firenzét a világi műveltség központjává tette."/21.

Firenze városa lett az irodalomban a képzőművészetben, az erkölcs-filozófiában és a politikai gondolkodás területén az itáliai reneszánsz gócpontja.

Firenzében viszonylag korán kialakultak az új korszak új motivációi, -a bevezetőben már említett- pénz- és hatalomvágy. A hagyományos etikai normavilág nemcsak idegen volt a városi polgártól, hanem alapvető tevékenységeiben is gátolta. Ezt csattanósan fejezte ki a következő, az egyházi kamattilalomra vonatkozó mondat: "aki uzsoráskodik, a pokolra jut, aki nem az a szegényházba."/22.

A Machiavelli család különböző tagjai két évszázadon át a firenzei köztársaság szolgálatában álltak. Niccoló Machiavelli huszonkilenc éves koráig névtelen firenzei. 1498. május 28-án lépett Firenze szolgálatába, mint a Signoria, a kormányzótanács titkára. A firenzei Kancellária szolgálatában eltöltött tizennégy év alatt diplomáciai küldetéseket teljesített Itáliában, Franciaországban és Németországban. Így érthető, hogy jól ismerte Itália sőt egész Európa politikai mechanizmusait. Amikor a Mediciek megdöntötték a köztársaságot (1512), Machiavellire száműzetés várt. Kényszerű visszavonulásának idején (1512-1520) írta műveinek jelentős részét.

Főbb művei a következők: A fejedelem (1513), Értekezések (Discorsi)/23.(1513-1519), A háború művészete (1519-1520), Firenze története (1525), továbbá novellák, költemények, komédiák.

Ismeretes, hogy a reneszánsz korában megindul a társadalomtudományok differenciálódásának folyamata. A társadalomtudományok közül elsőként a politika differenciálódott. A gazdaság törvényszerűségeinek konzekvens kutatása csak a következő évszázadokra lesz jellemző. A politika tudománnyá válásának folyamatát elsősorban Machiavelli munkásságában kísérhetjük nyomon. Machiavelli *A fejedelem és az Értekezések* megírásával a modern "*politikatudomány*" /24. megalkotója lett.

Mindkét műben a hatalom megszerzésének és megtartásának elméletét fejti ki. A fejedelemben azt írja meg, hogyan kell megteremteni az államot. Az Értekezésben azt fejti ki, hogyan kell az államot kormányozni. Felismeri a politikai szféra más társadalmi alrendszerekkel szembeni autonómiáját: a politikai cél (a hatalom érdekében) nem morális szempontok szerint, hanem a politikai okosság alapján kell eljárni.

Machiavelli szerepe a *közgazdasági gondolkodás* fejlődésében sem elhanyagolható. Ugyanis sok olyan gazdasági probléma

megtalálható műveiben, amelyekkel a modern közgazdaságtudomány később részletesen foglalkozik. Kétségtelen tény, hogy Machiavelli elsősorban politikus, de jól tudja, hogy alapos államférfi nem felejt-heti el, hogy egyrészt a gazdasági körülmények kihatnak a politikai életre, másrészt a politikai döntések nagymértékben behatárolják a gazdasági tevékenységeket. Ezért széleskörű politikai vizsgálódásai során foglalkozik a legkülönbözőbb közgazdasági kérdésekkel, ugyanakkor nem alkot egy egységes, kiforrott önálló gazdasági elméletet. Gazdasági tanításai különböző műveiben elszórtan találhatók.

Számos írásában foglalkoztatja az a kérdés: mi szabja meg egy állam nagyságát, egy állam gazdagságát? Megvizsgálja, hogy egy *ország földrajzi adottságai* milyen gazdasági lehetőségeket és milyen veszélyeket rejtenek magukban. Úgy tapasztalja, hogy az egyes államok általában a természeti adottságoknak megfelelő, gyakran egyoldalú gazdasági struktúrát alakítanak ki. Példaként említi Firenzét: az Appenninekből lefutó számos bővizű patak nagy segítséget nyújtott a firenzei posztóipar fejlődéséhez. Ugyanakkor a mezőgazdaságnak jelentéktelen szerepe volt a reneszánszkori Firenze gazdaságpolitikájában. Firenze kereskedelemre és iparra koncentrált gazdasága semmiképpen sem felelt meg Machiavelli elképzeléseinek. Ő úgy látja, hogy a mezőgazdaság elhanyagolása hosszú távon az értékes területek elnéptelenedéséhez vezet. A fejedelem akkor irányítja jól a köztársaságot, ha a szabad és termékeny területekre embereket telepít, új városokat és falvakat alapít. Ezáltal nemcsak a létszükségleti cikkek nagyobb tömegben való előállítására érhető el, hanem a hadra fogható lakosság száma is nagymértékben emelkedik.

A megfelelő adottságokkal rendelkező és egyben jól irányított államra az akkori Franciaországot hozza fel példaként: "A Francia Királyság és az uralkodók ma erősebbek, gazdagabbak és hatalmasabbak, mint valaha." /25.-írja. Felveti azt a kérdést: miért tud Franciaország diadalmaskodni, miközben Itáliát "a szenvedés viharos tengere dűl-ja?" - A gazdasági versengésben a konszolidált nagyhatalmak képesek kihasználni teljes gazdasági, politikai és katonai potenciájukat a nagyszánú és szétszórt olasz kereskedő- és iparvárosok ellen, amelyek így a nagyhatalmi politika eszközévé válnak. Ez a növekvő függőség és kiszolgáltatottság az ország belső szabadságát is csökkenti. Ezért Machiavelli programjában mérsékelni akarja az exportorientált városi ipar szerepét, hogy az így felszabaduló erőforrások mezőgazdasági területekre való átirányításával enyhítse az állam kiszolgáltat-

tottságát. A mezőgazdaság fejlesztése ugyanis növeli az állam önellátó képességét, és ezáltal csökkenti a szomszédos országoktól való függést.

Úgy véli, hogy Franciaországot is az országban található természeti erőforrások optimális kihasználása tette nagygyá. Egy állam nagysága, ereje és hatalma tehát nemcsak a földrajzi adottságoktól, (például a terület nagyságától) függ, hanem sokkal inkább a megfelelő művelésen és az optimális kihasználtságon múlik.

Ugyancsak az állam hatalma és gazdagsága aspektusából fogalmazza meg *népesedéspolitikáját*, amelyben korai merkantilista vonások figyelhetők meg. Úgy gondolja, hogy a nagy népességszám hatalmat és gazdagságot jelent. Aki erős és hatalmas államot akar létrehozni, az törekedjék arra, hogy az országot a lehető legtöbb emberrel népesítse be, mert enélkül egyetlen állam sem válik nagygyá./26.- írja az *Értekezésekben*.

Ugyanakkor Machiavelli számára világos volt, hogy nem minden országban vannak olyan klimatikus és földrajzi viszonyok, amelyek megélhetést biztosítanak a nagyszámú lakosságnak. De a történelem bizonyítja, hogy az emberek az értéktelen területeket is termékennyé képesek tenni. Így ír: "Az emberek műveléssel termékennyé teszik a földet, tüzek gyújtásával megtisztítják a levegőt, elvégezvén, amit a természet képtelen megtenni. Bizonyítékul említem a mocsaras és egészségtelen helyen épült Velence városát: a tömegesen odaseregglő emberek lakhatóvá tették."/27.

De az emberek nagy száma önmagában még nem elegendő, ahogy azt Firenze példája is mutatja: miközben a város minden lehetséges eszközzel megpróbálta biztosítani az intenzíven fejlődő iparhoz szükséges munkaerőt, egyes területek teljesen elnéptelenedtek. Ez az oka annak, hogy Itáliában sok pusztaság található ott, ahol korábban termékeny területek voltak, - vélekedik a "Firenze történeté"-ben.

Ezért szorgalmazza az aktív népesedéspolitikát, mely szerint: "ahol emberekből fölösleg van, szét kell osztani oda, ahol hiány van belőlük."/28. Az állampolgárok megfelelő számát és eloszlását tehát nem a természeti folyamatoknak kell meghatározniok, hanem tudatos emberi beavatkozással, például adópolitikával kell szabályozni.

Machiavelli az agrárszektor fejlesztését és a megfelelő népesedéspolitikát a *hadigazdálkodás* szempontjából is fontosnak tartja. Különböző írásaiban az önálló hadigazdálkodás mellett érvel. Aból indul ki, hogy az uralkodónak az állam fenntartása, az állam védelme érdekében katonaságot kell fenntartania, hadsereget kell szer-

veznie. A fejedelem államát védő haderő lehet saját hadsereg vagy zsoldoscsapat. A zsoldoscsapat veszélyes és felesleges. Annak a fejedelemnek, aki zsoldosok fegyverére alapozza uralmának biztonságát, soha nem lehet nyugalma. A zsoldosokat ugyanis a fizetség vonzza a harcmezőre és nem az érzelem, vagy más hathatós ok. Itália romlását éppen az okozta, hogy hosszú ideig zsoldos hadsereget alkalmaztak. A bölcs fejedelem sohasem hárítja a védelem feladatát idegen csapatokra, inkább az állampolgárokat igyekszik rávenni, hogy teljesítsék az állammal szembeni katonai kötelezettségüket. A "minden polgár katona" követelés előnye az, hogy a hadsereg ütőképesebb és megbízhatóbb lesz. Így ír: "Minden vállalkozás alapja az önálló hadsereg; mert ezeknél hűségesebb, jobb, megbízhatóbb katonák nincsenek."/29.

Ezen túl a civil társadalomra alapozott saját állami katonaság jóval kevesebb kiadással jár. Ha a fejedelem nem a hivatásos katonákat, hanem saját polgárait fegyverzi fel, költségeket takaríthat meg, és így mérsékelheti a polgárok adóját.

Az állam védekezőképessége és a pénzügyi eszközök összefüggésének még egy konkrét vonatkozását veti fel. Fontosnak tartja, hogy az államférfi ismerje a pénz valódi szerepét, és óvja attól, hogy a pénznek túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítson. Egyedül a pénzeszköz nagyságán nem lehet egy állam hatalmát és harckészségét lemérni: "ember, vas, pénz és kenyér elengedhetetlen a háborúhoz, -írja- de a négyből az első kettő a legszükségesebb."/30. Természetesen a kenyérnek és általában az élelmiszernek a jelentőségét sem szabad alábecsülni, hiszen egy okos és előrelátó államférfi tudja, hogy a polgárok támogatása és kitartása csak addig erős és rendíthetetlen, amíg az elegendő élelmiszer és hadianyag biztosított. Machiavelli szerint téved az a hadvezér, aki serege erejének megítélésekor csak a pénzt és a földrajzi helyzetet veszi számításba. "Mert az előbb említett dolgok nagymértékben növelik ugyan az erőt, de ha nincs nem teremtik meg, önmagukban a semmivel egyenlők, és mit sem érnek hűséges sereg nélkül. Hiába a sok pénz, ha nincs hű sereg. ... Minden hegy, minden tó, minden járhatatlan hely siksággá simul, ha nem védi erős sereg. A pénz nemcsak hogy védelmet nem nyújt, de zsákmányolásra ösztönöz."/31.

Machiavelli tagadja azt az elvet, miszerint a pénz a háború lelke. A nem eléggé bölcs fejedelmek ezt az elvet nap mint nap hangoztatják és követik a gyakorlatban. "Azt hiszik, elegendő a védekezéshez a teli kincstár és eszükbe sem jut: ha a pénz elegendő volna a diadal-

hoz, Dareiosz legyőzte volna Nagy Sándort, a görögök diadalmaszkodtak volna Róma felett. ..."/32.

Hangsúlyozza, hogy a háborút fegyverrel és nem arannyal vívják. A velenceiek annak ellenére, hogy tele volt a kincstáruk elvesztették országukat. A sok kincs tehát nem védte meg őket.

Végül még egyszer hangsúlyozza: "nem a pénz a hadviselés legfontosabb eszköze, hanem a jó katona. Másodsorban kell a pénz is, de ezt a jó katona megszerzi magának, mert lehetetlen, hogy a jó katonának ne legyen pénze, mivelhogy a pénz szinte megkeresi a jó katonát. Állításunk igazságát bizonyítja minden történetíró, minden ország történelme. Periklész azt tanácsolta az athéniaknak viseljenek hadat az egész Peloponnészosz ellen, és bebizonyította nekik, hogy iparkodással és a gazdaság erejével megnyerhetik a háborút: az athéniak itt-ott értek is el sikereket, végeredményben mégis vesztesek lettek, többet ért tehát Spárta bölcs politikája és sok jó katonája, mint Athén minden iparkodása és pénze."/33.

"A fejedelem"-ben felvetett közgazdasági kérdéseket és válaszokat is átszövik a politikai motívumok. Fő témája: a hatalom megszerzése és megtartása, és az egyéb -többek között közgazdasági- témák, ennek alárendelten szerepelnek a műben.

Machiavelli korában Itália területileg és politikailag erősen megosztott. A sok apró köztársaság, királyság, hercegség között állandó volt a viszály, a háborúskodás./34. Ezért Machiavelli fő törekvése Itália egységének és békéjének helyreállítása. Művei megírásában egyetlen cél vezérli: az egységes, olasz nemzeti állam megteremtése. Úgy látja, hogy ez az olasz nép felemelkedésének egyetlen lehetséges útja. Az olasz egység óhajításában Machiavelli példaképe Francesco Petrarca volt.

"A fejedelem" című művét Lorenzo Medicinek ajánlja/35., tőle várja Itália megmentését. Amikor a fejedelem tulajdonságait, viselkedési normáit megfogalmazza ez a végső cél, ez az abszolút érték motíválja.

Az uralkodók tanácsadói minden korban az erényes magatartás fontosságát hangsúlyozták. Ezt tette Arisztotelész Nagy Sándor nevelője, ezen az úton járt Seneca, Néro nevelője és még sokan mások. Platón elképzelt államában is az erény uralkodik. Machiavelli nagy firenzei elődje, Dante is azt hirdeti a monarchiáról írott munkájában, hogy az állam törvényei a jóra irányulnak.

Mire tanítja Machiavelli az új fejedelmet? - Általában azt gondolják, hogy a fejedelemnek valamennyi jónak tartott tulajdon-

sággal rendelkeznie kell. De "ha jól meggondoljuk a dolgot -írja- mindig akad olyasvalami, ami erénynek látszik, de gyakorlása a fejedelem romlását okozhatja, míg más tulajdonság, ha kárhozatosnak látszik is általa jólétbe és biztonságba kerül."/37. A fejedelem tehát nem gyakorolhatja az összes emberi erényeket. De tartózkodnia kell minden olyan bűn elkövetésétől, amely az állam megtartását veszélyezteti. A politikai küzdelemben kétféle módszert különböztet meg: az egyik a törvény, a másik az erőszak. Emberi tulajdonság az egyik, és állati sajátosság a másik. Ha az elsővel nem boldogulsz, a másikhoz kell folyamodni. "Ezért a fejedelemnek tudnia kell használni a benne rejlő embert és állatot."/37.

Mindenesetre van néhány olyan jó tulajdonság, amelyre a fejedelemnek törekednie kell, és amelyeknek a látszata kifejezetten hasznos lehet. Hasznos lehet, ha az emberek úgy látják, hogy uralkodójuk könyörületes, hűséges, emberséges, őszinte és vallásos.

"Ugyanakkor lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. ... Az új fejedelem az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, a könyörületesség, emberiesség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja."/38.

Machiavelli rendkívül fontosnak tartja, hogy a fejedelem képes legyen tulajdonságait, eljárásait megváltoztatni. Csak az képes boldogulni, aki eljárásaiban az idők változását követi, ellenben aki az idővel nem tud lépést tartani, az szerencsétlen marad. Úgy gondolja, hogy a jó fogalma változékony: "... mert ha valaki türelmesen és elővigyázatosan uralkodik, és az idő és a dolgok úgy fordulnak, hogy kormányzása jónak bizonyul, boldogulni fog; de ha az idő és a dolgok megváltoznak, el kell pusztulnia, mert eljárása nem változik. S nincs olyan óvatos ember, aki képes volna változtatni ezen, mert attól, amilyen a természete, nem tud eltérni, s ha egyféleképpen mindig sikert tapasztalt, arról az útról nem tud elfordulni. Ezért a túl óvatos ember, még ha az idő azt követelné is, szenvedéllyel cselekedni nem tud: minek következtében elpusztul. Aki természetét az idő és a dolgok változásának megfelelően cseréli, szerencsáját megtartja."/39.

A fejedelem gazdasági feladatai közül Machiavelli kiemeli a következőt: A fejedelemnek az államhatalom fenntartása érdekében gondoskodnia kell egy egészséges és teljesítőképes gazdaságról. A bölcs fejedelem békeidőben sem áll dologtalanul, hanem szorgos

munkálkodásával gyarapítja tőkéjét. A gazdaság fejlesztése érdekében: "Polgárait arra kell buzdítania, hogy mindennapi munkájukat ne hanyagolják el, a kereskedést, a földművelést és minden más foglalatosságot; s tulajdona csinosításától senki el ne tekintsen attól való ijedelmében, hogy elveszítheti, s az adóktól való félelmében ne kezdjen kalmárkodni; ellenkezőleg jutalomról kell gondoskodni azok számára, akik bármely módon városát vagy országát gyarapítják."/40. Az okos fejedelem tehát békeidőben a gazdaság teljesítőképessége gyarapításával készül fel a rendkívüli helyzetekre, például a háborús szituációkra.

Minél több eszköz szükséges az államhatalom fenntartásához, annál inkább rá van utalva a fejedelem a polgárok munkájára és adójára. A háborúk idején az államkassza növekvő terheit adókon keresztül kell kompenzálni. Az adók növekedése következtében a gazdaság szereplői egyre hátrányosabb helyzetbe kerülnek. Úgy véli, hogy csak az egészséges gazdaságot lehet az adókkal különösebb következmények nélkül terhelni. A fejedelemnek gondja legyen arra, hogy mindazt kerülje, amivel gyűlöletet és megvetést támaszthat személye ellen. Így ír: "Mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodjék, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk elvesztését, mint örökségük elvesztését."/41. Több helyen hangsúlyozza: "Legelsősorban akkor gyűlölik, ha megrabolja és erővel elveszi alattvalói vagyonát és asszonyait."/42.

Ha a nép látja, hogy a fejedelem okos és takarékos fiskális politikát folytat, az állami pénzt nem herdálja el, akkor könnyebben elfogadja az életszínvonal átmeneti csökkenését is a rendkívüli helyzetekben. A takarékos fiskális politika érdekében a fejedelem kerülje a bőkezűséget. Általában az emberek a dicséretes tulajdonságok közé sorolják a bőkezűséget. Ezzel szemben Machiavelli úgy gondolja, hogy az a fejedelem, aki bőkezű, szükségképpen pazarló. "Az ilyen fejedelem aztán felemészt minden vagyonát, s végül meg akarván őrizni a bőkezűség látszatát, alattvalóit szipolyozza, zsarolja, és mindenre képes, hogy pénzhez jusson. ... Ezzel a bőkezűséggel sokakat sért meg, és csak keveseknek juttat."/43.

Az okos fejedelemnek nem kell tartania a fősვნისég hírértől. Ha a fejedelem helyesen gazdálkodik, ennek következtében elegendő a jövedelme, támadóit képes visszaverni és hadi vállalkozásokba kezd az alattvalók szipolyozása nélkül, akkor "végül is mindazokkal szemben akiktől nem vesz el, bőkezű és ezek számosak; és fősვნისე azokkal, szemben akiknek nem ad, azok pedig csekély számúak."/44. Min-

debből arra a következtetésre jut, hogy a fösვნყség azon "bűnők" egyike, amelyek a fejedelmet hatalmon tartják.

Machiavelli nemcsak a bőkezűség-fösვნყség ellentétpárját elemzi, hanem a reneszánszkori morál dialektikájának széles analízisét adja. Felismeri azt, hogy az emberek gazdasági, politikai tevékenységét nem erkölcsi elvek, normák, értékek és erények, hanem az érdek motiválja. A hagyományos erényetika helyébe egy érdekelmélete állít.

Úgy látja, hogy a közéleti ember (például a fejedelem) etikájában kizárólag a következmény számít az erkölcsi ítéletbe. Megfogalmazza azt a paradoxont, hogy némely esetben jó tettet nem lehet jó motivációkkal elérni. Esetenként a pozitív következményhez szükségesek a negatív motívumok. A politikában és a gazdaságban az erkölcsileg rossznak lehet jó következménye, a jónak pedig rossz következménye. Ezért a fejedelem számára etikai követelmény, hogy ne riadjon vissza semmiféle rossztól a jó következmény érdekében. Vannak olyan esetek, amikor a fejedelemnek a cél érdekében erkölcsileg rossz eszközöket is alkalmaznia kell. De Machiavelli cél-eszköz elméletének semmi köze nincs a "cél szentesíti az eszközt" jezsuita tételhez. A "cél szentesíti az eszközt" ugyanis annyit jelent, hogy a cél szempontjából a rossz eszközök is jóvá válnak. Machiavelli ellenben azt hangsúlyozza, hogy a helyes cél érdekében igénybevett rossz eszközök etikai természete nem változik meg. A rossz eszköz erkölcsileg rossz eszköz marad akkor is, ha szükségesnek és hasznosnak bizonyul. Machiavelli elméletében újdonság annak a ténynek a rögzítése, hogy az erények megszegése, (ami etikailag-elvontan: rossz) némely konkrét összefüggésben lehet szükséges, sőt jó. Machiavelli számára a valóság értékvilága nem homogén. Nem tagadja az elvont morális elvek és erények érték-mivoltát. De azt igen, hogy kizárólag az elvont morális értékvilág létezik. Számára a sikeresség is érték, a cél megvalósítása is érték és az emberek javának szolgálata is érték./45.

Machiavelli tehát feltárta az új korszak politikájának és erkölcsének ellentmondásait. Felismerései egyesek érdekeit sértették, míg mások nem értették meg. Így "A fejedelem" néhány évtizeddel a megjelenése után Európa-szerte a leghevesebben támadott művé vált, és az is maradt napjainkig. A körülötte kibontakozó heves viták ellenére sokan becsülték az okos és hazaszerető férfiút. Az egyik firenzei templomban temették el, és sírjára a következő feliratot vészték latin nyelven: "Ekkora névnek nincs méltó dicsérete!" (Tant nomini

nullum per elogium.)

3. Morus negatív pénzfelfogása

Morus Tamás (1478-1535) angol humanista író, filozófus. Az oxfordi egyetemen négy évig jogi tanulmányokat folytat. Itt barátkozik össze Rotterdami Erasmusszal, a később oly neves humanista íróval, A balgaság dicsérete szerzőjével. A jogi tanulmányok után a parlament tagja (1504). VIII. Henrik trónralépése után előbb követ (1515-1516), majd 1529-től lordkancellár. A katolicizmushoz való hűsége arra készteti, hogy szembeszegüljön VIII. Henrikkel házassága érvénytelenítése, illetve Boleyn Annával kötött újabb házassága ügyében. 1532-ben lemondott, megtagadja a megkövetelt hűségeskü. Ennek következtében 1535-ben, mint árulót a király lefejezteti.

Fő műve, az *Utópia* Flandriában (Antwerpenben) keletkezett Morus 1515-i követjárása idején. Flandria ekkor még viszonylag szabad ország volt, városai a polgári fejlődés legszebb vívmányai voltak Itálián kívül. Az egész világból, de főleg a Földközi-tenger vidékéről érkeztek ide hajók, áruk és hírek./46. Morus egy portugál tengerészre (Csupatúz Rafaelre)/47. bizza az *Utópia* meséjét, *Sehol szigetének* bemutatását, aki az olasz Amerigo Vespuccit kísérte távoli, nyugati utakra. De ez a távoli Utópia, egyben közeli sziget is, földrajza Angliára emlékeztet. Az utópista Morus eszményi állama ötvennégy városával, főfolyójával, fővárosával és egyéb hasonlóságai-val Angliára formázott.

Az Utópia első részében a korabeli Anglia gazdasági és társadalmi viszonyait mutatja be. Leleplezi a kormányzás korrupsztását és a nemesség kapzsiságát. Az utóbbiakról így ír: "Nagy számban vannak nemesek, akik maguk dologtalanul élnek mások munkájából, mint a herék, a birtokaikon élő jobbágyokat azonban, ... bőrig nyúzzák jövedelmük emelésére, mert csak itt ismernek takarékoságot, egyébként pazarolnak."/48.

Elítéli a földesurakat, akik a gyapjútermelés konjunktúrája miatt a korábban megművelt földeket legelőkké alakították, és a parasztok tízezreit elűzték földjeikről. A juhnyájuk földönfutóvá tették az embereket, akikre csavargás, koldulás, lopás és egyéb bűncselekmények miatt börtön és akasztófa várt. "Mindent parlaggá tesznek legelő céljára, lerombolják a házakat, lerombolják a falvakat, csak a templomokat hagyják meg istállónak a juhok számára. ... Férfi, asszony,

férj és feleség, árvák és özvegyek, a szülők gyermekeikkel ... kívándorolnak ismert és megszokott otthonukból, és nincs nekik hova menniük. ... Mi más marad nekik, mint hogy lopjanak, azután pedig lógjanak, persze az igazság nevében, vagy pedig, hogy kóboroljanak és kolduljanak, ámbár akkor meg mint csavargók kerülnek a börtönbe. Szóval dologtalanul kószálnak, mivel munkájukat nem igényli senki. ... Nincs tennivaló ott, ahol nem vetnek. Hiszen egyetlen juhász vagy gulyás is elég annak a földterületnek legeltetésére, amelynek bevetésére és megművelésére sok kéz kellett. Ez az oka annak, hogy a gabona sokhelyütt szertelenül megrágult. Sőt a gypájának is annyira felszökkent az ára, hogy a takácsok, akik szöveteket szoktak belőle szőni éppenséggel nem tudják megvenni és így sokan abbahagyva mesterségüket munkanélkülivé lesznek."/49. *A juhok tehát "megeszik az embert"*, mondja az eredeti tőkefelhalmozás kegyetlenségeit szentenciaszerűen összefoglalva.

Kritizálja a törvényhozás célszerűtlen módszereit, például az akasztófát, ami nem egyéb mint a gazdagok összeesküvése a szegények ellen. Morus úgy véli, a kényszerítő szükség teszi az embereket tolvajjá, fosztogatóvá, de ez teszi egoistává, kapzssivá és harácsolóvá. Ezért nincs az a büntetés, ami visszatartaná a "zsiványkodás"-tól azokat, akiknek nincs más módjuk a mindennapi megszerzésére. A megoldás csak az lehet, ha a bűnökre készítő okokat kiküszöbölik. A bűnök fő forrásai a következők: a magántulajdon, a pénz és az arany.

Úgy véli, hogy nem lehet igazságos és boldog élete a közösségnek ott, ahol a vagyon magántulajdonban van, ahol "mindenki mindent pénzzel mér." Morus az eredeti tőkefelhalmozás farkastörvényű világával az *egyenlőség* eszményi állapotát állítja szembe. *A mű második részében* Csupatúz Rafael beszámol Sehol szigetén eltöltött éveiről. A meséből egy kommunisztikusan berendezett társadalom képe bontakozik ki.

Morus igazat ad Platónnak, aki a magánvagyon egyenlő felosztása mellett érvelt. Így ír: "Ez a bölcs férfiú átlátta, hogy egyetlen út vezet a köz javára, ha kimondja a vagyonegyenlőséget."/50. De ő továbbmegy és *a magántulajdon teljes megszüntetését* szorgalmazza: "Boldogan élni a földi javakkal csak a magánvagyon eltörlésével lehet."/51.

Az igazságos és boldog élet feltételei a Sehol szigetén már megvalósultak. A seholszigetiek a magánvagyonot teljesen eltörölték, mindenkinek közös, inkább a földjük művelőinek, mint urainak tarják magu-

kat. Itt "minden mindenkié", illetve "senkinek sincs semmije." Ebben a tulajdon, nélküli világban *mindenki dolgozik*, és mindenki hasznos foglalkozást űz. Minthogy mindenki dolgozik: a nők, az egykori földesurak, a szerzetesek és a papok is, így hát bőségben élnek. A munka nem kötelesség, hanem öröm, élvezet, az emberi képességek kibontakozása./52. "Nagyobbrészt ki-ki apja mesterségét tanulja, mivel hajlama is legtöbbször erre viszi, de ha valakinek másra van kedve, annak az iparosnak a családjába fogadják, mintegy örökbe, akinek a mesterségét tanulni akarja."/53.-írja.

Sehol szigetén a megtermelt *javakat* raktárakban halmozzák fel, és a *redistribúciós logika alapján osztják szét* a polgárok között. "Minden város közepén van az általános piac. Odahordja összes készítményeit minden család ... Idefordul bármelyik családfő mindazért, ami-re neki és övéinek szüksége van, és megkapja minden fizetség vagy ellenszolgáltatás nélkül."/54. Természetesen senki sem kér többet, mint amire szüksége van. Akkora a létbiztonság, hogy tudják, soka semmiben nem fognak szükségét szenvedni, így minek áhítoznának felesleges dolgokra. Kapzsi csak a szükségétől való félelem és a dölyfösség teszi az embert, de ezek a tulajdonságok ismeretlenek, értelmetlenek Utópia szigetén.

Ebben az elosztási rendszerben nincs szükség belkereskedelemre és a pénzre mint forgalmi eszközre. A gazdaság redistributív elveken való megszervezése következtében tehát Sehol szigetén *nincs pénz és pénzforgalom*.

A pénzhasználat eltörlésével természetesen megszűnt az emberek pénz utáni vágyódása annak minden negatív következményével együtt. Erről így ír: "A pénzhasználat megszüntetése által a pénzvágy is megszűnt, s vele együtt mennyi nehézség, a bűnöknek mekkora vetését irtották ki gyökerestül! Ki ne tudná mennyi csalás, lopás, rablás, viszály, zenebona, perlekedés, lázadás, öldöklés, árulás, méregkeverés pusztulna ki a pénz eltörlésével egyszerre, melyet mind a naponkénti kivégzésekkel inkább csak megtorolnak, semmint megfélemeznek; s hozzá még mennyi félelem, izzadság, gond, fáradozás, virrasztás semmisülne meg ugyanabban a pillanatban, amelyben a pénz. Sőt maga a nyomor, ... a pénz megszüntetésével azonnal maga is megfogytokozna."/55.

A pénzhasználat megszűnése következtében az Utópia lakói még az aranyat és az ezüstöt is megvetik. Az emberek a vasat többre értékelik, mint a nemesfémeket. Vas nélkül ugyanis éppúgy nem élhetnek, mint tűz vagy víz nélkül. Az aranynak és az ezüstnek pedig a termé-

szet semmi olyan hasznos tulajdonságot nem adott, amelyet az emberek ne tudnának nélkülözni. "Csak az emberi ostobaság tulajdonít nekik akkora értéket, mert ritkák."/56-vélekedik Morus.

Az arany és az ezüst megvetése Utópia szigetén, kifejezésre jut abban, hogy alacsony rendeltetésű edényeket készítenek belőle, (például: mindenféle éjjeliedényeket). Ezekből a fémekből készítenek még rabláncokat és erős bilincseket. "Szóval minden módon azon vannak, hogy az aranyat és az ezüstöt gyalázatban tartsák."/57.

Sehol szigetén tehát eltörölték a magántulajdont, megszüntették a pénzhasználatot és feleslegessé tették az arany és az ezüst magánkézben történő felhalmozását./58.

De a seholszigetiek gazdasága nem autark, nem zárt, önellátó gazdaság. Az Utópia állama érintkezik a környező államokkal. A seholszigetiek a felesleges termékeiket exportálják a környező államokba. Így a külkereskedelem során kapcsolatba kerülnek más államok pénzeivel. Ugyanis Sehol szigetét olyan tökéletlen államok övezik, amelyekben a pénzt különböző célokra még használják. Az Utópia állama tehát a *külkereskedetemben*, (ami természetesen állami monopólium) *használja a pénzt mint forgalmi eszközt*. "A seholszigetiek -írja Morus- a következő termésév bizonytalan kimenetele miatt két évre gondoskodnak előre, s csak miután ellátták magukat, szállítanak a fölöslegből más országokba is, mégpedig sok gabonát, mézet, gyapjút, vásznat, fát, bíborbogyót és bíborcsigát, prémeket, viaszt, faggyút, bőrt s ehhez még állatokat. ... E kereskedelmi üzletek révén nemcsak azokat az árukat viszik hazájukba, amelyekben otthon hiányt szenvednek (ez pedig jóformán egyedül a vas), hanem igen sok aranyat és ezüstöt is. Mivel pedig már régóta cselekszenek így, hihetetlen bőségben vannak náluk fölhalmozva ezek a dolgok."/59.

Utópia állama felbecsülhetetlen kincset őriz. A *felhalmozott pénzüket* az esetleges *háborúk költségeinek fedezésére* fordítják. A seholszigetiek célja mindig a harc, a vérontás elkerülése, az ellenség megvásárlása, megvesztegetése, vagy megosztása révén. Ha így nem tudnak eredményt elérni, akkor a felhalmozott pénzeket idegen zsoldosokat toboroznak. "Arra az egy célra tartogatják otthoni kincsüket, hogy végveszélyben vagy hirtelen bajban oltalmuk legyen. Leginkább külföldi zsoldosokat bérelnek rajta óriási fizetéssel."/60. Így próbálják meg elkerülni, hogy saját állampolgáraikat küldjék harcba, hiszen az ő szemükben az emberi élet a legértékesebb. Az arany és az ezüst ilyen célokra való felhasználása nem esik nehezükre, mivel

a szigeten egymás közötti érintkezésben nem használják a pénzt.

Összefoglalva: Az Utópia állama egy kommunisztikusan berendezett társadalom, ahol senkinek nincs magánvagyon, ahol a közjó előmozdítása minden polgár elemi kötelessége. A mezőgazdasági és az ipari termelés még elkülönült családokban folyik, de az elosztás és a fogyasztás már közös. Az állami redisztribúció következtében nincs pénz és pénzforgalom. A pénzt csak a külkereskedelemben használják és a háborúk elkerülésére, megelőzésére fordítják.

IV. A reformáció gazdaságelméleti újításai

A reformáció a 16. századi Európában kibontakozó vallási mozgalom. A mozgalom közvetlenül a feudalizmus egész rendszerével összefonódó és annak fő támaszát jelentő katolikus egyház ellen irányult. A reformátorok a reneszánsz által teremtett új viszonyok között igyekeztek átmenteni a keresztény hit alapvető eszméit. Támadták a katolikus egyház dogmáit, követeléseiket új vallási tételekben fejtették ki. Így született meg a kereszténységnek a katolicizmussal szembenálló új ága a protestantizmus. A protestantizmus az ágostoni/1. hagyományokhoz kötődik. Ennek alapján a reformáció képviselői hangsúlyozták ember és Isten közvetlen, közvetítés nélküli kapcsolatát. A protestáns elképzelés szerint az isteni áldás közvetlenül, az egyház közbenjárása nélkül száll az emberre. Az üdvözülés kizárólag az egyéni hiten és Isten akaratán alapszik. Közismert Luther következő alapgondolata erről a kérdésről: az ember nem az egyház révén, hanem "egyedül hit által" üdvözülni./2.

Azáltal, hogy a protestantizmusban megváltozott az ember viszonya Istenhez, másodrangúvá vált az egyház, a papság és a vallási kultusz szerepe. A protestantizmus tehát támadta a katolikus egyház és a római pápa felsőbbbbségét, világi uralmát. Ez a tanítás végső soron felszabadította az embert a feudális kötöttségek alól, kialakította az egyéni felelősségérzetet, és utat tört a polgári individualizmusnak.

Max Weber a protestantizmus történelmi szerepét elemezve megállapítja: A protestáns etika lényeges szerepet játszott a modern "kapitalista szellem" kialakulásában. A lutheri és a kálvini hivatás-etika a munkára való beállítódás szellemének előtérbe állításával a "kapitalista szellem"-nek, a gazdasági racionalitásnak fontos történelmi előzménye volt. A hivatás-etika alapjainak megteremtője, első megfogalmazója a németországi reformáció vezéralakja, Luther Márton.

1. Luther a hivatásról, a kereskedelemről és az uzsoráról

Luther Márton (1483-1546) a reformáció megindítója, az evangélikus egyház és tanrendszer megalapozója. Kezdetben filozófiai tanulmányokat folytatott, amelynek befejeztével a filozófia doktorává lett (1505). Ugyanebben az évben belépett az ágostonrendi szerzetesek kolostorába, ahol 1512-ben a szentírástudomány doktorává avatják. 1508-tól a wittenbergi egyetem (előbb filozófia, majd Biblia) tanára. 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára 95 tételt függesztett ki, így lett a reformáció elindítója. Wittenbergi téziseiben tiltakozott a búcsúárusítások körüli visszaélések ellen és kétségbe vonta, hogy a pápának joga vagy hatalma volna a búcsúk engedélyezésére, a bűnök megbocsátására. X. Leó pápa 1520. június 15-én "Exurge Domine" kezdetű bullájában Luthert kiközösítette. A kiközösítő bullát Luther december 10-én a wittenbergi Elster-kapu előtt elégette és kijelentette, hogy szakít a katolikus egyházzal. Felszólították tanai, írásai visszavonására. Mivel ennek a felszólításnak nem tett eleget, V.Károly császár birodalmi átokkal sújtotta. Ekkor Bölcs Frigyes pfalzi választófejedelem Wartburg várában látszatfogságra ítélte, ahol csaknem egy évig tartózkodott. Itt kezdte meg a Biblia lefordításának a munkálatait. Itt érlelődtek meg benne hivatásetikájának alapelvei is.

A reformátori etikában új fogalomként kezdték használni a *hivatal* (németül: *Beruf*) kifejezést. A modern hivatás-fogalom létrejött a protestáns bibliafordításokra nyúlik vissza. A hivatás-fogalom újszerű, világi értelmezése először Luther bibliafordításában jelenik meg.^{/3.}

"A lutheri bibliafordítás Sirák könyvének egyes helyein (11,20 és21) használta először e szót kifejezetten a mai értelemben, majd hamarosan felvette mai jelentését az összes protestáns nép világi nyelvén. ... A lutheri bibliafordítás előtt a hivatás ... a mai, világi értelemben egyetlen nyelvben sem fordul elő."^{/4.}

A *lutheri hivatás-etika* lényege a következő: Isten tetszésének elnyeréséhez egyetlen út vezet, mégpedig az evilági kötelességek teljesítése. Isten előtt minden hivatás egyenlő és egyaránt kedves. Az ember akkor jár el helyesen, ha megmarad abban a hivatásban, amelybe Isten állította, s törekszik hivatása mind teljesebb és tökéletesebb betöltésére.

Luther szakított a középkori hivatás értékeléssel, amely a ko-

rabeli katolikus felfogást is jellemezte. Szembehelyezkedett azzal az állásponttal, amely csak a papi-egyházi munkát és szolgálatot tartotta Isten által szentesítettnek. Így a polgári foglalkozásokat alacsonyabbrendűnek tüntette fel, a világi foglalkozásokat nem tekintette hivatásnak.

Luther elítélte a szerzetesi életformát, és kimondta, hogy nem a világtól elzártan kell végezni munkánkat az Ő dicsőségére, hanem a világ nehézségei és kísértései között. Azt tanította, hogy Isten úgy teremttette az embert, hogy hivatását ne a kolostorokban, hanem a világban végezze. Arra hivatunk el, hogy Istent a hétköznapi életben, az e világban kijelölt munkahelyen szolgáljuk. "Isten szorgalmat és hűséget követel minden hivatásban."-írja./5. A mindennapi munka becsületes és szorgalmas végzése Isten dicsőítésének legfőbb eszköze. Ha az ember dolgozik, voltaképpen Istennek engedelmeskedik, és ilyen szempontból a munka is istentisztelet. A hétköznapi életben mutatott hűséges helytállás lesz a próbája, mutatója az Istennel való belső kapcsolatunknak.

Luther egyik legnagyobb hatású teljesítménye, hogy a katolikus felfogással szemben határozottan megnövelte az evilági hivatás - szerint végzett munka erkölcsi hangsúlyát és az érte járó vallásos jutalmat. A megváltozott hivatásszemlélet, az evilági munka erkölcsi felértékelése, ösztönzően hatott a gazdasági élet fejlődésére, mivel ledőlt a válaszfal a kolostor és a piac között, és így az ember munkája közben, sőt munkájával is dicsőíthette az Urat.

Luther reformátori tevékenységének kezdetén azt tanította, hogy az evilági kötelességek teljesítése az egyetlen út Isten tetszésének elnyeréséhez, Isten ezt és csakis ezt akarja, s éppen ezért Isten előtt teljességgel egyenlő minden munka, minden hivatás. Luther szemében tehát a kereskedelem és a banki tevékenység is hivatás. De évek múltán, - minél inkább bekapcsolódott a világi ügyek intézésébe- ezeken a tevékenység területeken találkozott a legtöbb visszaéléssel, ellentmondással. (Például tapasztalta, hogy a pápai kúria fenntartotta továbbra is a kamatszedési tilalmat, ugyanakkor a bankoktól kapott kölcsönök után nem is alacsony kamatot fizetett.) Így a továbbiakban különbséget tett a kereskedelem és a banki tevékenység törvényes és törvénytelen formái között, és igazán üdvösnek csak a földművelő munkát tartotta.

A kereskedelemnek két formáját különböztette meg az "Asztali beszélgetések"-ben/6.: a "*jog szerinti polgári kereskedelem*"-t és az "*istentelen kereskedést*".

A középkori tradícióval szemben ő már nem általában a kereskedelmet ítéli el, hanem csak azt a formáját, amely nagy nyereségre törekszik, és a jog szerinti polgári kereskedelmet megengedhetőnek tartja. Az igazságos kereskedést egy mennyiségi határhoz köti. A jog szerinti polgári kereskedés méltányos nyereséget eredményez. *Méltányos nyereség* pedig az, ha húsz phenning egyet fiadzik, vagy száz arany egy aranyat hoz. Úgy véli, hogy a kereskedelemben az ennél nagyobb nyereség tűrhetetlen, átkozott.

Luther szerint az ember hatalmas bünt követ el, ha a *kapzsiság* keríti hatalmába a kereskedelembe. A kapzsiság semmiféle határt nem ismer, és "útjában áll minden világi rendnek, igazságnak, szorgalomnak. - Mindenki csak azzal törődik, hogy sok pénzt kaparjon és harácsoljon össze, s a kenyeret és a testnek szükségéhez tartozó más dolgokat korántsem becsülik a kapzsisághoz annyira, mint a pénzt, bár a pénzt meg nem zabálhatják. Mégis minden pénzért esik meg a világban. a kapzsiság csak a Mammont szolgálja."/8.-írja.

A kapzsiság szüli az egyik legáltalánosabb bünt, a *lopást*. "A *hetedik parancsolat*"-ban a lopást a következőképpen értelmezi: "A lopás ... más valaki javainak megszerzése. Ebbe pedig beleértendő röviden mindennemű haszonszerzés felebarátunk kárára, bármiféle viszonylatban."/9.

Igy az *istentelen kereskedés is lopás*, mert minden esetben a fogyasztót (a felebarátot) károsítja meg, akár a nagykereskedő követi el a piacon, a szatócs a boltban, akár a szolgáló a szolgáltatások elmulasztásával, a mesteremberek az áru minőségének rontásával, vagy a termelés monopolizálásával.

Az istentelen kereskedelem eszközei az emberek megrablására: a hamis áru, a hamis mérték, a hamis súly, hamis pénz. Istentelen kereskedés folyik a piacon, "ahol egyik a másikat nyíltan csalja hamis áruval, mértékkel, súllyal, pénzzel, rászedi ravaszkodással és szokatlan csellel ..."/10.

Az istentelen kereskedőket "székes rablók"-nak nevezi, mert székekben ülnek, nemes uraknak, tisztességes polgároknak hívják őket és a jogosság látszatával rabolnak és lopnak.

Élesen bírálja a pápai hatalmat, melyet a tolvajok fejének és legfőbb védnökének nevez, hiszen "összerabolta a világ minden kincsét, sőt birtokolja is mind a mai napig."/11.

A nagy nyerészkedésnek Luther szerint két dolog állja útját: az egyik a fejedelmi hatalom piacot kontrolláló és reguláló szerepe; a másik a konkurencia, amivel Isten bünteti a tolvajokat. Így ír: "Ha

sokat lopsz, nagyon vigyázz, hogy kétszerannyit ne lopjanak tőled, és aki erőszakkal és jogtalanul rabol és szerez, annak el kell tűrnie azt is, hogy más ugyanúgy bánik vele. Mert Isten mesterien ért ahhoz, hogy mivel mindenki rabolja és lopja egymást, egyik tolvajjal bünteti a másikat. Honnan vennénk különben elég akasztófát és kötelet?" /12.

Luther különböző írásaiban nemcsak az "istentelen" kereskedés, de a nyereségvágy motiválta *banki tevékenység* ellen is fellépett. Pedig az ő korában a pénz valóságos szerepe, a pénz valóságos természetere radikálisan átalakult: *a pénz általános csereeszközből* egyre inkább kamatozó *tőkévé* lett. Ennek a valóságos folyamatnak megfelelően lassan átalakult a pénzre vonatkozó elmélet is. De Luther még azon gondolkodók közé tartozik, akik *a pénz tőkeként való működését elvben tiltják, és csak némely kivételes esetekben engedélyezik.*

Kezdetben úgy gondolta, hogy a szorult helyzetben lévő felebaráton fizetség nélkül segíteni kell. Arra tanít, ha pénzt adunk kölcsön, ingyen adjuk, vagy csak a kölcsönzött összeget kérjük vissza. Az uzsorásokat a pénzkölcsönzőket mély megvetéssel emlegeti. Például a *Fuggerekről* /13. így vélekedik: Nem lehet "... igazságos és istennek tetsző, ha valaki egyetlen emberi élet alatt oly sok és oly királyi javakat hord össze egy rakásra." /14.

Később Luther álláspontja a pénzkölcsönzésről, a kamatszedésről némileg megváltozott. Egy 1540-ben kelt *az uzsoráról szóló levelében* ("*an die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen*") továbbra is kitart uzsoraellenes nézetei mellett. A kamatot továbbra sem nyilvánítja egyértelműen megengedhetőnek. Ugyanakkor *két kivételes esetben jogosnak* tartja, és engedélyezi a kamatszedést. Jogosnak ítéli a kamatszedést a "*kettős károsulás*": a "*felmerülő kár*" és az "*elmaradó haszon*" eseteiben.

A "*felmerülő kár*" esete áll fenn akkor, ha például a kölcsönadó nem kapja vissza a kitűzött határidőre a pénzét. Ugyanakkor neki magának pedig fizetnie kell egy másik relációban, és ebből költségei származnak. Ez az eset gyakorlatilag a késedelmi kamat esete.

Az "*elmaradó haszon*" esete áll fenn Luther szerint akkor, ha valaki pénzét kölcsönadja és így elesik olyan nyereségtől, amelyre vásárlással szert tehetett volna. Például, ha valaki földet vagy kertet vásárol, akkor élvezni annak termését, gyümölcsét. Ilyen javaktól esik el az, aki a föld vagy kert vásárlása helyett, a pénzét kölcsönadja. Ilyen esetben jogosnak tartja az elmaradt haszonnal megegyező kamat követelését.

Mindazon esetekben tehát, amikor a kölcsönadó valóban kárt szenvedett (*"igazi károsulás"*) amiatt, hogy nem rendelkezett a kölcsönzött pénzüsszeggel, - jogos a kamatszedés. Ilyen esetekben egyfajta kártérítés illeti meg a hitelezőt. De más a helyzet -hangsúlyozza Luther-, ha a kárnak csak a lehetősége áll fenn, ilyenkor nem szedhető kamat, mivel a kár nem *"szükségszerű"*, csak *"eshető"* (*"nem igazi, hanem képzelt károsulás"*).

Luther tehát általában tiltotta a pénz kölcsönzését uzsorára. De két kivételes esetben jogosnak tartotta a kamatigényt. A Luther által még kivételnek tekintett *"kettős károsulás"* esete azonban, a valóságban egyre inkább olyan általános elvvé és gyakorlattá vált, amely minden pénzkölcsönzés esetében indokolta a kamatigényt.

Luther gazdaságetikai tanításának fő érdeme az emberi munka, a hivatás erkölcsi felértékelésében áll. Abban, hogy megteremtette az emberi munka becsületét. Ugyanakkor erősen korlátozta az emberek pénz- és nyereségvágyát. Elítélte a pénznek, a tőkének a felhalmozását. Hangsúlyozta, hogy *"a pénzszerzést hagyd az istentelenekre!"* Luther hivatás-etikája tehát nem áll közvetlen, nem áll szoros kapcsolatban a *"kapitalista szellem"*-mel, a kapitalizmus kialakulásával.

A kálvini tanítás világosabb összefüggésben áll a kapitalista fejlődéssel. Kiváltképp vonatkozik ez a megállapítás Kálvin pénz- és kamatelméletére.

2. Kálvin pénz- és kamatelmélete

Kálvin János (1509-1564) francia Svájc reformációjának vezéralakja, a református egyház alapítója. A franciaországi Noyon városában született. 14 éves korától Párizsban teológiát, majd Orléansban jogot tanult. 1531-ben újra Párizsba ment, ahol immár klasszikus nyelvekkel, ókori irodalommal és filozófiával foglalkozott. Ebben az időben ismerkedett meg barátai társaságában Luther Márton írásaival. Luther tanítása döntő módon befolyásolta Kálvin felfogásának kialakulását. 1533-ban menekülnie kellett Párizsból, mert egyik barátját, a Sorbonne új rektorát, Cop Miklóst a székfoglaló előadásában elhangzottak miatt eretnekséggel vádolták, és Kálvin is eretnekgyanus lett. Egy ideig Louis de Fillet kanonoknál talált

menedéket, ahol megtörtén hirtelen megtérése a reformáció eszméihez való teljes lelki odafordulása, és ahol megírta első teológiai témájú könyvét is (*Lélekálom*, 1534). 1535-ben Baselbe ment, ahol befejezte és 1536-ban közzétette az I. Ferenc francia királynak ajánlott "Institutio Religionis Christianae" ("Tanítás a keresztény vallásra")/16. című nagyhatású művét.

Még ebben az évben (1536) Genf prédikátora lett. Genfben új egyházi és polgári szabályzatot állított össze. Az általa képviselt szigorú vallási rend ekkor még nem tudott kiteljesedni, mert 1538-ban ellenfelei a genfi városi tanácsban leszavazták, és száműzték. 1541-ben végül újra visszahívták Genfbe, és most már diadallal vonult be a városba. 1541 után alapvetően megváltoztatta a város életét. Teológiai tanításai mellett az egyházi szertartásokat is megreformálta, az egyházszervezetet is átalakította.

Kálvint sokszor méltatták mint teológust, mint prédikátort, jogászt vagy mint politikust, de a gazdasági nézeteiről kevesebb szó esik. Pedig Kálvinnak a hivatásról, a tőkegyarapodásról, a pénzről és a kamatról szóló megállapításai jelentős hatással voltak a korabeli gazdasági élet alakulására.

A *kálvini hivatásfelfogás* Luther hivatásetikájából indul ki. De Kálvin hangsúlyosabbá tette a hivatás megszentelt voltát. Azt tanította, hogy nemcsak világi hivatásunkban lehetünk Istennek tetsző emberek, hanem éppen a hivatásunk végzésével leszünk azokká. Kálvinnál a becsületes, szorgalmas munka maga, Isten dicsőítésévé válik. A lutheri "hit általi üdvözülés" elve, Kálvin felfogásában a "tettek általi üdvözülés" elvévé alakult át. Kálvin egyik jellegzetes dogmája a "kegyelmi kiválasztás" értelmében, az embereknek csak egy töredéke elhivatott az üdvözülésre. A hívők számára alapvető kérdéssé vált, hogy ki a kiválasztott. A bizonyosság megszerzésére Kálvin szerint a legkiválóbb eszköz a fáradhatatlan hivatásvégzés. A hívő saját kegyelmi állapotát az aszketikus cselekvéssel biztosíthatja. Kálvin felfogásában a hitnek igazolnia kell magát objektív működésében, a hit legyen "fides efficax" ("hathatós hit")./17 A "fides efficax" mindig aktív tevékenységben megmutatkozó élő hit. A kálvini "aktivitás teológia" arra ösztönöz, hogy : "Dicsőítsd Istent szorgalmas munkáddal!"/18.

Hirdette, hogy az ember munkára van teremtve. Nem tartotta azonban Istennek tetsző magatartásnak, ha valaki eredeti hivatását feladva más területen kezdett munkálkodni. "Olyan ... az élet, mint egy őrhely (statio), amelyre az Úr állított bennünket, s amelyben ki kell

tartanunk, amíg Ő vissza nem hív. ... Minden egyes ember számára tehát élete útja mintegy az Úr által rendelt örállomás, hogy élete folyamán ide-oda ne vándoroljon."/19.

A munkát mint kötelességet írta elő mindenki számára: "mindenki köteles dolgozni", ugyanakkor "mindenkinek joga is van a munkához". A szorgalmas munkálkodókkal szemben kárhoztatta a semmittevőket, a haszontalanokat, akik más veritékéből élnek, de maguk nem járulnak hozzá semmivel a közjóhoz. Megtiltotta a koldulást, és hangsúlyozta a Szentírás azon tanítását, hogy aki nem dolgozik ne is egyék./20.

Hivatásszemlélete hatalmas ösztönzője lett a gazdasági fejlődésnek. A kálvini aszkézis -azáltal, hogy egyfelől fáradhatatlan munkálkodásra, másfelől a fogyasztás visszafogására ösztönzött./21.- összeségében a tőkegyarapodás, a tőkefelhalmozás irányába mutatott.

Kálvin a *tőkegyarapodás* megítélésének kérdésében szintén a lutheri tanításból indult ki, amennyiben különbséget tett a *"törvényes haszon"* és az *"igaztalan meggazdagodás"* között. A törvényes haszon: bizonyos foglalkozások szükséges következménye. Az igaztalan meggazdagodás: a felebarátunk rovására történő vagyonnövelés. Úgy gondolja, hogy Isten megengedi a törvényes hasznot, amennyiben az bizonyos hivatások szükséges velejárója. Ugyanakkor Isten mint a világi javak tulajdonosa a javakat csak birtokba (kölcsonbe) adta az embereknek, azzal a feltétellel, hogy "felebarátaink javára sáfárkodjunk velük." Kálvin a gazdagságot önmagában nem tartja elítélendőnek. Sőt úgy véli, hogy a gazdagság lehetőséget ad az adakozásra. Csak akkor veti meg a gazdagságot, ha az a felebarátot sérti és Istentől elfordítja az embert.

Tanításában tehát megtalálható: egyfelől a tőke magánkézben való felhalmozásának, másfelől a tőke karitatív alapon történő újraelosztásának a gondolata is.

Kálvin a tőkegyarapodás általános kérdésein túl külön foglalkozik a *pénz tőkeként* való funkcionálásának a kérdéseivel.

Kálvin korában a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint: tilos volt a kamatszedés. A kamatszedés tilalmát még a 787. évi II. niceai zsinat mondta ki. A katolikus egyház hivatalos álláspontja különböző döntéseiben és törvényeiben is tetten érhető. Például: 1179-ben a III. lateráni zsinaton hozott törvény alapján kiközösítéssel és az egyházi temetés megtagadásával büntették az uzsorásokat. 1273-ban X. Gergely pápa megparancsolta hűbéreseinek, hogy izzék el országuk területéről a kamattilalmat áthágó kereskedőket, pénz-

kölcsönzőket. V. Kelemen pápa 1312-ban elítélte azokat az előjárókat, akik engedélyezték a kamatra adott kölcsönök folyósítását, és még 1444-ben is, amikor Genf városa V. Félix (ellen)pápához fordult kiváltságainak elismeréséért, az uzsoráról szóló cikkelyeket törölni kellett a dokumentumból.

A kamattilalmat az egyház két fő pillérrel támasztotta alá: egyrészt a Biblia tanításaira hivatkozott,/22. másrészt a keresztény teológusokra, akik -Arisztotelész nyomán- tagadták a pénz produktivitását.

A korabeli gyakorlat azonban eltért az elmélettől. Rendszeresen ki játszották a törvényt, a kamatot általában késedelmi kamatnak tüntették fel. Az egyház is gyakran vett fel kamatra pénzt, így maga az egyház is paradox helyzetbe került.

Kálvin gazdaságetikája feloldotta az elmélet és a gyakorlat közötti több évszázados konfliktust.

Pénz-és kamatelméletét elsőként egy 1545-ös levelében (De usuris) fejtette ki, majd az 1554-ben publikált, Mózes II., III. és V. könyvének részleteihez írott kommentárokból, az 1557-es a 15. zsoltárt magyarázó írásában és végül az 1565-ben megjelent Ezékiel próféta szövegrészletéhez írott magyarázataiban.

Kálvin levele barátai közül egyhez:

A "*De usuris*" címen ismert írása, válasz egy levélre,/23. amelyben a kamat jogosságát illetően kéri ki Kálvin véleményét. Ebben a levélben Kálvin feloldja a kamattilalmat, "mert ha teljesen megtiltjuk a kamatot, -írja- akkor szorosabban kötjük meg a lelkiismeretet, mint azt maga Isten teszi."/24. Elismeri a kamatszedés jogosságát és bizonyos kivételektől eltekintve engedélyezi azt. Míg Luther elvben szigorúan tiltja a kamatszedést és csak kivételesen engedélyezi, addig Kálvin elvben határozottan megengedi és csak kivételesen tiltja meg./25.

Cáfolja az eddigi filozófiai-, teológiai hagyományt, amely szerint a kamat idegen a Szentírás szellemétől. Így ír: "Semmiféle bizonyíték nincs az írásban arra nézve, hogy minden kamat teljességgel elítélendő dolog lenne."/26. Ugyanazokat a bibliai helyeket veszi sorra és magyarázza, mint elődei, mégis más eredményre jut.

Fontos megemlíteni, hogy Kálvin *kétféle kölcsönt különböztet meg*: az egyik a *fogyasztási kölcsön* (pret de consommation), a másik pedig a *produktív kölcsön* (pret de production).

A *fogyasztási kölcsön* nem képvisel termelőerőt az adós számára, és

így semmiféle elismerés, vagy jutalom nem jár érte. A kölcsönnek ez a fajtája a megélhetést, a megsegítést szolgálja, karitatív jellegű, kamatmentes kölcsön.

A *produktív kölcsön* esetében viszont, amely a kölcsönt felvevő munkájával együtt új értéket hozhat létre, jogos lehet a jutalmazás, a kamat. A produktív kölcsön valamilyen vállalkozásra adott kölcsön, amellyel az adósnak módjában áll nyereséghez jutni, ezért kamatozó kölcsön.

Kálvin úgy véli, hogy a Szentírás csak az első típusú kölcsönről beszél, hiszen a második csak a későbbi századok terméke.

Ezek után érthető Kálvin magyarázata Lukács Evangéliumának híres részletére: "Mert Krisztusnak közönségesen értelmezett nagyon világos mondása, hogy ti.: *adjatok kölcsönt semmit érte nem várván*, (Luk. 6. 35.) hamisan volt ebben az értelemben elcsavarva. ... Krisztus szavai egyenlő értékűek azzal, ... hogy szegényeknek előbb legyünk segítségére, mint a gazdagoknak."/27. Krisztusnak a kamatellenzők által legtöbbször idézett mondata, nem a kamat teljes tilalmáról szól, hanem a szegények támogatására buzdít, a fogyasztásra (megélhetésre) adott kölcsön elsődlegességére hívja fel a figyelmet. Ebben az esetben valóban bűn lenne kamatot kérni, mivel az ellenkező a méltányosság elvével.

A keresztény teológusok másik fő érve a kamat ellen azokból az ószövetségi írásokból táplálkozik, amelyek szigorúan megtiltották a kamat szedését a zsidóknak az egymás közötti kereskedelemben. Kálvin szerint a helyzet sokat változott azóta, és a keresztény közösséget nem lehet azonosítani a zsidó közösséggel. Többek között azért sem, mert a 16. századra a kereskedelem olyan radikális változáson ment keresztül, hogy racionálisan gondolkodva elképzelhetetlen a keresztények közötti kamat megtiltása. (Ez a vélemény is bizonyítja Kálvin dinamikus bibliaszemléletét, amely a Szentírás mondanivalóját más-más történelmi helyzetekre másképpen értelmezi.)

A *De usuris* eddig vizsgált része a kamat és a Szentírás közötti ellentmondást cáfolta, - megteremtve ezzel a kamatszedés elvi lehetőségét. A tanulmány következő része a *pénz produktivitását* és ennek alapján a kamatszedés jogosságát bizonyítja. A pénz produktivitásának felismerése és bizonyítása a *De usuris* legnagyobb horderejű újítása. Kálvin szakít a pénz természetére vonatkozó korábbi állásponttal. Cáfolja azt az Arisztotelészre hivatkozó és az egész középkorban jellemző felfogást, miszerint a pénznek -ellentétben a termőfölddel- nincs hozamképessége. Elvetette Aquinói Tamás azon

dogmáját és a neki megfelelő joggyakorlatot, amely a pénz improduktivitását állította.

Kálvin a pénzt már nem a fogyasztó szemszögéből vizsgálja, mint elődei, hanem a kereskedő, a bankár szemszögéből. Kimutatja, hogy a pénznek a benne rejlő féértéken túli értéke, hozama lehet, ha nem ládafiába zárva őrzik, hanem befektetik, forgatják, használják. A keresztény teológusok kamatellenes okoskodása "az én ítéletem szerint teljesen értéktelen: hogy t. i. a pénz nem szül pénzt. ... ha Ön a pénzt szekrénybe zárja az nem fog szaporodni. És közülünk nem is ad senki semmit kölcsön éppen csak azért, hogy úgy heverjen a pénze hiába és semmi hasznót se húzzon belőle. Mert a haszon nem a pénzből, hanem annak jövedelméből származik."/28.-írja a levélben.

A továbbiakban megfogalmazza a *De usuris alaptételét*/29.: "A kamatról nem Istennek bizonyos határozott és sajátlagos rendelése alapján kell ítéletet mondanunk, hanem csupán a *méltányosság szabálya* szerint."/30.

Kálvin a méltányosság elve szerint mondja el véleményét a *jelzálog intézményéről* is.

A katolikus egyház korabeli felfogása szerint a pénzkölcsönzés jelzálogra, - erényes, megengedett dolog. Ezzel szemben a pénz kölcsönzése csekély használati díj, azaz kamat fejében, - bűnös, tiltott dolog.

Kálvin összeveti a jelzálog elfogadott intézményét a kamat tiltott intézményével, és arra a következtetésre jut, hogy egyik sem méltányosabb a másiknál. Úgy ítéli meg, hogy nincs lényeges különbség a jelzálog és a kamat között. A különbség csupán az elnevezésekben van. Márpedig "csak a nevekre tekinteni, s nem az igazságot becsülni, ... a nevek felcserélésével az erényt bűnné, vagy a bűnt erénnyé változtatni,..."/31.-helytelen eljárás. Nem az elnevezéseken múlik egy dolog erényes vagy bűnös volta. Nem a szavak, nem a kifejezések módjai, hanem maguk a dolgok azok, amelyek szerint valamit meg kell ítélni.

A fentiek alapján a jelzálog intézményéhez hasonlóan a kamatot is feloldotta az egyházi tilalom alól. De látja azt, hogy milyen súlyos erkölcsi következményekkel járhat, ha teljesen "szabadjára engedik" a kamatot. Ahhoz, hogy a méltányosság elve érvényesüljön a kamatszedésnél bizonyos megszorításokat fogalmaz meg.

A következő hét pontban korlátozza a kamatszedés szabadságát:

Az első két kivétel a fogyasztásra adott kölcsön kamatmentességét és elsődlegességét írja elő:

1. Ne vegyenek kamatot a szegényektől!
2. Aki kölcsönt ad ne legyen annyira nyereségre sóvárgó, hogy emiatt hanyag legyen kötelessége teljesítésében és ne nyomja el a szegény "testvéreket".

A harmadik kivételben megfogalmazza azt, hogy a méltányosság elve szabályozza a kölcsönadó és a kölcsönvevő viszonyát:

3. Semmi olyan ne jöjjön közbe, ami nincs összhangban a természetes méltányossággal, Krisztus következő parancsolatával: "És a mint akarjátok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is akképpen cselekedjétek azokkal." (Luk. 6. 31.)

A negyedik kivétel egy gyakorlati szabályt határoz meg, amelynek alapja megint csak a méltányosság:

4. Aki kölcsön vesz azzal a pénzzel ugyanannyit vagy még többet nyerjen, mint a kölcsönzött összeg.

Az ötödik kivétel Isten iránti felelősségre hívja fel a figyelmet a gazdasági életben is:

5. Ne a közönséges és bevett szokás szerint ítéljük meg azt, hogy mi van számunkra megengedve, hanem az Isten beszéde szerint való szabályhoz tartsuk magunkat.

Kálvin genfi működése során különböző szociális intézkedések bevezetésével sokat tett a közjó érdekében. Ezt a szemléletet -a közérdek elsődlegességét- tükrözi a hatodik kivétel:

6. Ne csak annak privát javára tekintsünk, akivel dolgunk van, hanem gondoljuk meg azt is, hogy mi hasznos a köznek.

Végül Kálvin a kamat mértékéről szóló tanítását alárendeli az adott ország törvényeinek:

7. A kamatszedésnél ne lépjék át azt a mértéket, amelyet az illető ország vagy hely törvényei megengednek.

Mózes II., III. és V. könyve kamattal foglalkozó részeinek magyarázata:

Az 1554-ben publikált kommentárban Kálvin a következő bibliai helyeket elemzi:

"Ha pénzt adsz kölcsön az én népemnek, a szegénynek a ki veled van; ne légy hozzá olyan, mint a hitelező; ne vessetek reá uzsorát." (Mózes II., 22/25)/32.

"Ha a te atyádfia elszegényedik, és keze erőtlenné lesz melletted, se-

gítsd meg őt, akár jövevény, akár zsellér, hogy megélhessen melletted.

Ne végy ő tőle kamatot vagy uzsorát, hanem félj a te Istenedtől, hogy megélhessen melletted a te atyádfia.

Pénzedet ne add neki kamatra, se uzsoráért ne add a te eleségedet." (Mózes III., 25/35-37)/33.

"A te atyádfiától ne végy kamatot: se pénznek kamatját, se eleségnek kamatját, se semmi egyébnek kamatját, a mit kamatra szokás adni. Az idegentől vehetsz kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot, hogy megáldjon téged az Úr, a te Istened mindenben, a mire kinyújtod kezedet azon a földön, amelyre bemégy, hogy bírjad azt." (Mózes V., 23/19-20)/34.

Kálvin e részletek magyarázatát azzal kezdi, hogy a kamattal kapcsolatos bármiféle vélemény alapja csakis a keresztény tanítás azon pontja lehet, miszerint a földi javak esetében is érvényesülni kell a *szolidaritás* eszméjének. A társadalmi igazságosság keresztényi értelmezés szerint a szeretetből, a könyörületességből és az irgalmasságból táplálkozik, vagyis igazságtalanságot követ el az is, aki nem adja meg felebarátjának azt, amit a szeretet parancsol. A bőkezűség része az igazságosságnak, méghozzá annyiban, hogy aki nem segít szükségét szenvedő testvérein, amikor tud, az igazságtalanságot követ el. Kálvin azt is megjegyzi itt, hogy a keresztényi szeretet egyik legszebb kifejeződése lehet az önzetlen kölcsönzés. Mert nem szettünk igazán, hacsak nem kölcsönzünk, semmit vissza nem várván, ahogy Jézus tanítja.

Ezután megismétli, amit már az előbb bemutatott levélben is elmondott, miszerint a kamattilalom ma már nem működik közösség-összetartó erőként, mint ahogy tette ezt a mózesi időkben. Mitöbb, mivel a törvények értelmében idegenekkel szemben lehetett kamatot kérni, csak zsidókkal szemben nem, ezért egyértelművé vált, hogy a tiltás egy, csak a zsidókra vonatkozó politikai törvény, és a ma élők feladata a bibliai versben levő diszkrimináció feloldása. De vajon rossz-e az uzsora maga? - Kálvin tudta, hogy az uzsorás szó mindig is megvetés és gyűlölet tárgya volt a világtörténelem folyamán. Már az ókorban is úgy tartották, hogy uzsorára kölcsönt adni, és elvágni valaki torkát két hasonszórú dolog. Kálvin újítása az volt, -miközben magát a kamatot nem tartotta szükségszerűen rossz dolognak- hogy kimondta: a tényeket mindig alaposan meg kell vizsgálni, nehogy

véletlenül pontatlan kifejezést használjunk az események leírására. Az egyetlen módszer, amivel valóban elkülöníthetjük a kamat elvetendő formáját, a megengedetttől az a keresztényi méltányosság, hiszen Isten előtt nem számítanak a szavak, amelyek mögé elrejtjük az igazságot, csak maga az igazság. Végezetül megemlít két esetet, amikor a kamat teljesen jogos:

1. Ha az adós rossz szándékból nem törleszti adósságát időben.
2. Ha a kölcsön produktív, vagyis valamilyen érték létrehozásában vesz részt.

A 15. zsoltár magyarázata:

Természetesen nem az egész 15. zsoltár foglalkozik a kamat-, illetve az uzsora kérdésével, hanem csak egy része, az 5. vers, ami így szól:

"Pénzét nem adja uzsorára és nem vesz el ajándékot az ártatlan ellen. A ki ezt cselekszi, nem rendül meg soha többé." (Zsoltárok könyve 15/5.)/35.

Kálvin az elemzést azzal kezdi, hogy bizonyos szempontból hasznos a kamattilalom, hiszen amint eltűnjük a kamatszedés bizonyos formáit, rögtön utat nyitunk a visszaéléseknek is. De az is igaz, hogy a kamatszedés teljes tilalma azzal jár, hogy a becsületeseket és a becstelenekeket is ugyanolyan büntetésben részesítjük, ami viszont arra ösztökéli az előbbieket, hogy az utóbbiakat utánozzák. Mivel akkoriban a kamatszedés általános tilalom alá esett, így nem lepődik meg azon, ami saját iménti eszmefuttatásából következik, vagyis, hogy "valóban ritka dolog látni valakit, aki becsületes ember és egy-szersmind uzsorás."/36.

A továbbiakban Kálvin hitet tesz amellett, hogy a munka semmi esetben sem szenvedhet kárt a tőke, a pénz miatt. Véleménye szerint a hitelező megbecsülése és bére nem lehet akkora, mint a munkásé, mivel a hitelező munkája semmilyen erőfeszítéssel nem jár, mitöbb magát a kamatot is a munkás munkája termeli ki. Végeredményben pedig -és ez a kálvini kamatfelfogás egyik sarkalatos pontja- a pénz nem lehet nyereség alapja abban az esetben, ha jövedelme, a kamat a szegények hátrányosabb helyzetbe kerülésével jár együtt.

Kálvin ezt a kamattal kapcsolatos kommentárját is hasonló gondolattal zárja, mint a bemutatott levelet, vagyis, hogy ha mindenki azt tenné a másikkal, amit szeretne, hogy vele tegyenek, akkor nem kellene hosszú vitákat rendeznünk az uzsora kérdéséről.

Ezékiel próféciájának magyarázata:

Ezékiel próféta könyvének következő részeiben foglalkozik a kamat kérdésével:

"És ha valaki igaz lesz, és törvény szerint igazságot cselekszik; És senkit nem nyomorgat, az adósnak a zálogot visszaadja, ... az éhezőnek kenyerét adja és a mezítelent ruhával befödi; ... Uzsorára nem ad, kamatot nem vesz, ... És ha erőszakos fiat nemz, a ki vért ont és csak egyet is cselekszik amazokból; ... A szűkölködőt és szegényt nyomorgatta, ... zálogot vissza nem adott, ... Uzsorára adott és kamatot vett: és az ilyen éljen? Nem él! Mindezeket az utálatosságokat cselekedte, halállal haljon meg, az ő vére legyen ő rajta.!" (Ezékiel 18/5-13.)/37.

Az ezékieli törvény szava kemény, az uzsorásokra egyenesen halált kiált. Kálvinnak tehát itt különösen figyelnie kell a becsületes kamatszedő fogalmának körülhatárolására. Mégegyszer hangsúlyozza tehát, hogy ennek megítélésekor nem a szavakra, hanem a valódi tényekre kell figyelmünket összpontosítanunk. Ezután -még mindig a becsületes és becsületes uzsorás közötti határvonal meghúzásával kísérletezve- azt állítja, hogy a kamatokból megélni akaró ember, becsületes. Úgy véli, hogy uzsorakamatra adni kölcsönt nem egyszerűen becsületes és nemtelen formája a haszonszerzésnek, de bizonyosan méltatlan is egy becsületes, keresztény emberhez. Ezzel szemben bizonyos esetekben, -ha a kamat nem túl magas, és ha nem szegény embernek kölcsönzünk,- a kölcsön után jogosan szedhetünk kamatot. Végezetül arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a kamat a gazdasági élet elengedhetetlen velejárója lett, fontos, hogy az illetékesek figyelme ne forduljon el soha ettől a sok csapdát rejtő területtől, hogy a becsületes hitelezőket megvédjék, a becsületeseket pedig megbüntessék.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Kálvin fenti írásaiban feloldotta a kamattilalmat, és meghirdette a kamatszedés szabadságát a méltányosság és a szeretet törvényének figyelembevételével. Felismerte a megváltozott kor új gazdasági kihívásait. A Szentírás szó szerinti értelmezése helyett, a Bibliában az isteni üzenetet keresve, meg tudta adni a gazdasági életben felmerült kérdésekre a spontán módon már kialakult válaszok elméleti megalapozását. Így a maga teoretikus módján hozzájárult a kapitalista gazdaság kifejlődéséhez. De nemcsak teoretikusan, hanem gyakorlati intézkedéseivel is

előmozdította a kapitalista kibontakozást. Genf városát felvirágoztatta, "protestáns Rómá"-vá tette. A genfi városállam felvirágoztatásához azzal is hozzájárult, hogy a kamatra kölcsönzést törvényesítette, a megfelelő kamatlábat megállapította. Ezen túl a bankok és a különböző pénzüzetek működését lehetővé tette. Ő maga is alapított egy keresztény bankot. Ugyanakkor nem feledkezett meg a társadalom szegényebb rétegeiről sem. Egész élete során megpróbálta összehangolni a felebaráti szeretetet, a szolidaritást és a gazdasági növekedést. "Megállás nélkül küzdött azért, hogy fenntartsa a gazdasági jólét és a társadalmi igazságosság közötti törékeny egyensúlyt."/38.

V. Felvilágosodás korabeli pénzelméletek

A modern közgazdasági szemléletet kezdetben erősen áthatja a bölcsélet szelleme, nevezetesen a *felvilágosodás bölcselete*.¹ A klasszikus közgazdaságtan kialakulásához jelentősen hozzájárultak azok a 17-18. századi filozófusok, akik közgazdasági kérdésekkel is foglalkoztak. Közülük a legkiemelkedőbbek Angliában J. Locke és D. Hume; Franciaországban J. Bodin, C. S. Montesquieu és C. Helvétius; Olaszországban pedig F. Galiani.

A továbbiakban a brit empirizmus két képviselőjének J. Lockenak és D. Hume-nak a közgazdasági tanításaival foglalkozom. Ugyanis Locke és Hume közgazdasági elemzéseinek előterébe kerülnek a pénz és a pénzforgalom kérdései.

A 17. század kontinentális *racionalizmusával* szemben a brit felvilágosodás fő árama az *empirizmus*. Míg Descartes a velünk született eszmékből származtatott minden biztos tudást, addig Locke és Hume a tapasztalatban látták ismereteink forrását. Ám racionalizmus és empirizmus minden ellentétességük mellett, mélységesen rokon gondolatrendszerek. Mindkettő alapját ugyanaz a polgári gondolkodásmód, az ún. *privatizáló gondolkodás* jelentette. Mindkét áramlat az elkülönült individuum fogalmából, a társadalmi-természeti környezetétől elválasztottnak gondolt egyénből indult ki. Racionalizmus és empirizmus egyaránt privatizáló filozófiák, közvetlen tárgyuk az egyén benső világa. A privatizáló gondolkodás nem ontológiai, nem magát a létet vizsgálja, hanem benső és külső világ kapcsolatára kérdez rá: az igaz ismeret és a helyes magatartás normáit kutatja. Ismeretfilozófiai és etikai kérdések állnak a filozófiai vizsgálódás középpontjában. Racionalizmus és empirizmus a privatizáló gondolkodás közös előfeltevés-keretében mozognak, és közös a kérdés is, amit megfogalmaznak: hogyan kerülhet harmóniába egyén és világ, hogyan vonatkozhatnak egymásra szubjektum és objektum, ha egyszer (eredendően) különállóak? A felvilágosodás korában úgy tűnt, hogy egyén és külvilág, egyén és társadalom harmóniába hozható egymással.

A felvilágosodás társadalombölcselete *egyén és közösség viszonyát* a korábbiaktól eltérő módon értelmezte. Kiindulópontja az ember önfenntartási ösztöne. Ezzel elfordult az aszketikus eszmény-

től és az önzésnek, önszeretetnek -bizonyos határok közötti- létjogosultságát hangsúlyozta. Míg a középkori gondolkodók számára az állam olyan szervezet, amely létalapját, létjogosultságát önmagában hordja, addig az új társadalombölcselet az emberi közösségek magyarázatánál is az egyén felé fordult, és a társadalmat, valamint az államot az egyénből kiindulva értelmezte. Az új felfogás szerint az emberi közösségek, köztük az állam is az egyének egymáshoz való viszonyaiból fejlődtek ki. Úgy gondolták, hogy az állam az egyének akaratából és józan belátásából született intézmény. Az egyének szabadságuk és tulajdonuk megóvása érdekében megegyezésre léptek egy főhatalom szervezésére, amely jogaikat biztosítja. Az állam így módon történő magyarázata a különböző *szerződéselméletek*ben fogalmazódott meg.

A fenti gondolatsorból a jogelméletnek új alapja született meg, a *természetjog*, amely az emberi természetből fakadó jogokat, (pl.: tulajdon, szabadság) mint az emberi lét követelményeit fogalmazta meg. A természetjogászok hangsúlyozták, hogy az egyének saját érdekeik érvényesítése során szabadságukat kölcsönös megállapodással korlátozhatják. A szerződés önkéntes akaratkorlátozás, tehát olyan megegyezés az emberek között, amelyet nem valamely felső hatalom kényszerít ki, hanem, amelyet az egyének saját belátásukból vállalnak magukra. Az emberi természet alapvető sajátossága az önzés, az önszeretet, de ugyanakkor az emberi természet része az értelem is. Az értelmes belátás képessé teszi az embert a megegyezésre, a megállapodásra. Az államnak csupán a szerződések betartását kell biztosítania, és akkor az egyének önérdeke is társadalomalkotó erővé lesz.

A szerződések túlnyomó része gazdasági vonatkozású. Így -érthető módon- a természetjogászok érdeklődése a gazdasági élet felé fordult. A természetjogászoknak a szerződésekre vonatkozó fejtegetései mindjobban előtérbe helyezték azt a gondolatot, hogy miként a természet, úgy a társadalom -benne a gazdaság- is önmagában hordja szabályozó erejét, amely részeit összekapcsolja és közös törekvésekben egyesíti. Megszületett a dolgok egy *természetes rendjének* az eszméje. Tételezték a dolgok olyan alakulását, amely minden mesterséges beavatkozástól független és magának a dolgok természetének felel meg. A természetes összhang, a természetes rend akkor valósul meg, ha a dolgok természetével ellenkező hatósági beavatkozással annak természetes alakulását nem akadályozzák. Ahhoz, hogy a dolgok ilyen állása megvalósuljon, elsősorban a jelenség-

gek természetének megismerése szükséges, ami az emberi észnek a feladata. Abban, hogy az ember az igazság felismerésére, az igazi tudás megszerzésére képes, ennek a kornak a gondolkodói nem kétkedtek. Már *Francis Bacon* (1561-1626) a brit felvilágosodás előkészítője fő művében, a *Novum Organum*-ban azt hirdeti, hogy "a tudás: hatalom". Meggyőződése, hogy a világ a tudomány tökéletesedése, továbbá a találmányok és felfedezések révén egyre jobbá tehető./2.

1. John Locke pénzelméleti és pénzpolitikai nézetei

John Locke a korai brit felvilágosodás legnagyobb alakja, a polgári liberalizmus első nagyhatású összegzője 1632-ben született az angliai Wringtonban. A híres Westminsteri iskola elvégzése után, 1652-ben kezdte meg oxfordi pályafutását hallgatóként, s -legalábbis névleg- 1684-ig az egyetem kötelékébe tartozott. Ekkor II. Károly külön utasítására fosztották meg tagságától az 1683 óta már holland emigrációban élő Locke-ot. Hazatérése után (1689) mindjárt diplomáciai szolgálatra kérték fel, de csak 1696-ban vállalt hivatalt a Kereskedelmi Bizottságban.

1691-től visszavonultan élt Sir Francis Masham oatesi birtokán, Essexben. E viszonylag nyugodt évek kedveztek az alkotásnak: napvilágot láttak Locke filozófiai (*Értekezés az emberi értelemről*, 1690), nevelélméleti (*Gondolatok a nevelésről*, 1693) és gazdaságelméleti (*Gondolatok a pénzről*, 1692; *További gondolatok a pénzről*, 1695) munkái.

Oatesben halt meg 1704-ben.

A század másik brit óriásához, Hobbes-hoz hasonlóan Locke sem tartozott a korán kiteljesedő szellemek közé. Mindketten ötvenedik életévükön túl járva tették közzé első maradandó, megbecsülést kiváltó műveiket. Locke egy sort sem publikált 1689 előtt, ekkor vehette kezébe az olvasó a *Két értekezés a kormányzatról* című művét. Mindez távolról sem jelenti azt, hogy írói munkássága ekkor kezdődött volna: a kezdetek az oxfordi egyetemi oktatói tevékenységének idejére nyúlnak vissza, amikor latin, illetve angol nyelven két traktatust írt a polgári kormányzás kérdéseiről (*Two Treatises of Government*).

A polgári kormányzatról írott két értekezése tartalmazza Locke

társadalomhölcsületét. Ezek az értekezések tették a liberális természetjogi gondolkodás klasszikusává.

Az értekezésekben Locke az emberiség *természetes állapotának* eszméjéből indul ki. A természetes állapotban a természetes erkölcsi törvény kormányoz. Ez a törvény arra tanít, hogy mivel mindenki egyenlő és független, senki sem bánthatja a másik életét, szabadságát és tulajdonát. Az ember természetes jogai közül Locke a tulajdonhoz való jognak szenteli a legnagyobb figyelmet. A magántulajdonhoz való jogot a munka adja meg: a természetes állapotban az ember szabadon rendelkezik saját munkájával, és az övé lesz mindaz, amit a természetből a munkájával kihasít. A természetes állapotban az erkölcsi törvény nem érvényesül megfelelően, hiszen nincs, aki az ellene vétkezőket felelősségre vonja. Az embereknek érdekükben áll tehát, hogy szervezett társadalmat hozzanak létre, amelyben természetes jogukat hatékonyan védelmezhetik.

A társadalom és annak irányítása megegyezésen, társadalmi szerződésen nyugszik. A szerződésben az emberek lemondanak jogaik egy részéről, így például az önbíráskodás jogáról. De a polgárok a társadalmi szerződéssel nem adnak korlátlan jogot az államnak, az uralkodónak, mert az egyén alapjogai: a tulajdon és a szabadság elidegeníthetetlenek. Az államnak a legfontosabb feladata éppen ezeknek a jogoknak a garantálása, amit az államhatalmi ágak megosztásával lehet elérni. Locke elsőként fogalmazta meg a hatalmi ágak (a törvényhozó, a végrehajtó és a föderatív hatalom) szétválasztásának szükségességét.

Locke -W.Petty és D.North mellett- korának legjelentősebb angol *közgazdasági írója* is volt. Mi indította arra, hogy közgazdasági kérdésekkel is foglalkozzon? Locke mint filozófus az őt körülvevő világ minden részletét alaposan megfigyelte és kritikusan szemlélte. Így a gazdasági élet, és annak szerkezete sem kerülte el figyelmét. Erről tanúskodnak levelei, naplókivonatai. De Locke-ot leginkább politikai tevékenysége szembesítette gazdasági problémákkal. Talán ez a magyarázata annak, hogy a közgazdasági kérdésekről szóló írásai nem alkotnak összefüggő egészet. Munkái között nem található olyan átfogó mű, amely kifejezetten csak közgazdasági kérdéseket elemezne. Ilyen jellegű gondolatai különböző írásokban, esszéiben vannak szétszórva, és mind az akkori gazdaság gyakorlati kérdéseire, problémáira igyekszik választ találni. Elméleti kérdéseket csak annyiban vet fel, amennyiben a gyakorlati problémák megértéséhez feltétlenül szükséges. Elméleti megállapításai, csak a gyakorlati ja-

vaslatainak kísérőjelenségei. Az elmélet nála nem öncél, hanem eszköz a korabeli gazdasági problémák kezelésére.

A gazdasági élet problémái közül kiemelten foglalkozik a pénz és a pénzforgalom kérdéseivel. A továbbiakban megkísérlem Locke *pénzelméleti és pénzpolitikai nézeteit* az ő szellemének megfelelően rekonstruálni.

A pénz keletkezése

Locke abból indul ki, hogy a természeti állapotban minden ember annyit sajátíthat el a közös javakból, amennyit szükségleteinek kielégítése igényel. A magántulajdonba vétel csak munka által történhet. Magántulajdonba csak olyan tárgy kerülhet, amelyiken a tulajdonos valamiféle átalakítást végzett. Ez érvényes -többek között- a föld tulajdonlására is. A természeti állapotban a jogos birtoklásnak természetes korlátai vannak: mindenki csak annyit tulajdoníthat el, a közös javakból, amennyinek hasznát tudja venni még mielőtt az megromlana. Így a magántulajdon nem nyert nagy teret, hiszen az élethez szükséges dolgok (pl.: élelmiszerek) többnyire nem túl tartósak. Ez a természetes korlát felkeltette az emberekben azt a vágyat, hogy a romlandó dolgokat nem romlandó, tartós és könnyen tárolható tárgyakra cseréljék, mint például a szilvát dióra. A természetes erkölcsi törvények a tartós, nem romlandó eszközök birtoklását nem korlátozták. Tartós dolgokból az ember annyit sajátíthat el, amennyit csak akar. A jogos tulajdon határát ugyanis nem akkor lépi át valaki, ha sok mindent birtokol, hanem akkor, ha bármi haszontalanul tönkremegy, megromlik a birtokában. Az embereknek az a törekvése, hogy olyan tartós eszközt találjanak, amelynek birtoklásával bármit megszerezhetnek, ami bármi másra elcserélhető, szükségsszerűvé tette a pénz megjelenését: az ember "feltalálta" a pénzt.

"A pénzt úgy kezdték el használni, -írja Locke- mint valami tartós dolgot, ami nem romlik meg, és amelyet kölcsönös megegyezéssel elfogadtak a közösség tagjai egymás között, cserébe az élethez szükséges, de romlandó dolgokért."

Az embereknek tehát szükségük volt tartós, ritka és felhalmozható tárgyakra. Tudatosan törekedtek arra, hogy egy olyan eszközt találjanak, ami lehetővé teszi számukra, hogy nagyobb mennyiségű jószágot felhalmozzanak, vagyont gyűjtsenek. Így szabad akaratukból megegyeztek abban, hogy az amúgy szükséglet-kielégítésben haszontalan aranynak és ezüstnek *imaginárius értéket* kölcsönözzenek.

A pénz megjelenése Locke szerint számos következménnyel járt. Többek között lehetővé tette a javak felhalmozását, ami óhatatlanul vagyoni differenciákat teremtett az emberek között. Jelentős különbségek keletkeztek többet, illetve kevesebbet felhalmozók, gazdagok és szegények között.

Továbbá a pénz bevezetésével kapták meg a javak igazi értéküket, például: már nem volt közömbös, hogy ki, hol, milyen minőségű földet birtokol. Ekkor vált a munka is kíváncsú tevékenységgé: ugyanis ott van értelme a pillanatnyi szükséglet kielégítésén túl is folytatni a munkát, ahol a felhalmozás és a csere lehetősége adott.

Végül a pénz megjelenésével a magántulajdon lassan túllépte a természetes kereteket, és felbomlott az emberiség természetes közössége. Így a természeti állapotban élő emberek társulásra léptek, létrehozták a politikai vagy polgári társadalmat. "... így az emberek a természeti állapotból a politikai közösség állapotába kerülnek, azáltal, hogy földi bírót emelnek maguk fölé, akinek hatalma van arra, hogy eldöntsen minden vitát, és orvosoljon minden sérelmet, amely a közösség bármely tagját érheti; ez a bíró a törvényhozás vagy az általa kijelölt előjárók."/3.

A pénz funkciói és kritériumai

Locke a pénz következő funkcióit elemzi:

A pénz - általános csereeszköz:

Mivel az emberiség általános közmegegyezéssel az aranynak és az ezüstnek képzeletbeli értéket tulajdonított, ezáltal biztosította tulajdonosuknak, hogy cserébe hasonlóan értékes dolgokat kapjanak.

A pénz - általános értékmérő:

A pénz egy állandó mérték, amivel megítélhetjük minden másnak az értékét.

A pénz - értékőrző, értékfelhalmozó:

Locke úgy véli, hogy már a pénz kialakulását, a pénz feltalálását is az értékmegőrzés, az érték felhalmozása iránti igény motiválta.

A pénz - elszámolási eszköz:

A pénz mint elszámolási eszköz lehetőséget ad a kalkulálásra. Lehetőséget ad például arra, hogy minden jószág értékét pénzben kifejezzük.

A pénz politikai szerepe:

A pénz megjelenése lehetővé tette a magántulajdon kiterjesztését. A magántulajdon felbomlasztotta a természetes közösség ke-

reteit, szükségessé tette az állam létrehozását. A szerződés útján létrehozott állam alapvető célja: a tulajdon védelme. A pénz tehát közvetve szerepet játszott a *politikai társadalom* kialakulásában.

Locke a pénzzé válás *kritériumainak* elemzése során nem abból indul ki, hogy az aranynak és az ezüstnek milyen tulajdonságai kell, hogy legyenek ahhoz, hogy betölthessék a pénz funkcióit; hanem éppen fordítva: úgy véli, hogy a nemesfémeknek vannak bizonyos tulajdonságai, amelyek alkalmassá teszik a pénz szerepére.

A pénzzel szemben támasztott legtermészetesebb, leghangsúlyosabb követelmény: az *értékállóság*. Locke számára magától értetődőnek tűnt, hogy a pénznek értékkel kell rendelkeznie. Az pedig, hogy létezhet pénz belső érték nélkül, számára teljesen elképzelhetetlen volt. Úgy gondolja, hogy minden tárgynak van egy belső értéke, amely a tárgyra egyedileg jellemző belső, megváltoztathatatlan és természetes tulajdonságaiból fakad. Az arany és ezüst belső értéke, (amit kifejez a már említett imaginárius érték) tartósságukból, ritkaságukból és nehéz hamisíthatóságukból fakad.

Locke szemében a *tartósság* az egyik legfontosabb kritérium, hiszen ez az alapja a pénz keletkezésének is.

A *ritkaság* az, ami az aranyat és az ezüstöt leginkább megkülönbözteti a többi fémtől.

A ritkasággal szorosan összefügg egy másik követelmény: pénznek az az agyag alkalmas, amelynek *kis térfogatú egysége nagy értéket képvisel, és így könnyen szállítható*.

A *nehéz hamisíthatóság* követelménye szintén igen fontos kritérium. Mivel az utalványok, bankjegyek, váltók stb. könnyen hamisíthatók, ezért Locke nem találta őket alkalmasnak a pénzfunkciók betöltésére.

Ezen túl vannak még más követelmények, amelyeket Locke megemlít: a pénznek *külföldön is értékkel* kell bírnia, könnyen és értékvesztés nélkül *oszthatónak* kell lennie, és az *értékét csak a mennyisége határozhatja meg*.

Pénz és gazdagság

Locke korának Európájában a legtöbb fejlett ország merkanti-

lista gazdaságpolitikát folytatott.

A merkantilizmus feltevése szerint egy ország annál gazdagabb, minél több nemesfém kerül az ország határain belülre. Az arany és ezüst külföldre áramlásának megakadályozása érdekében védővámokkal gátolták az importot, ugyanakkor aktívan támogatták az árukivitelt.

Noha Locke is kíváncsi volt arra, hogy Angliába minél több nemesfém áramoljon be, de az ország gazdagságát nem a pénz pusztában meglátja. A pénz nem maga a gazdagság, hanem csak eszköz a gazdagsághoz, ún. *gazdagságközvetítő*, azaz a pénztulajdon biztosítja azt a lehetőséget, hogy az ember bármilyen az élethez szükséges kényelmi cikket megvásárolhat. A gazdagság tehát nem a pénz meglátásában rejlik, hanem azokban a kényelmi cikkekben, azokban az árucikkekben, amelyeket pénzért meg lehet vásárolni.

A gazdagságot azonban hosszú távon is meg kell tudni tartani, és ehhez szorgalmas és takarékos lakosság szükséges, amelyik a vagyont újratermeli. Locke szerint a *munka* és a *takarékosság* az igazi *gazdagságteremtő*- és *megtartó* tényezők. A gazdagság pénzben ölt testet, de nem magában a pénzbirtoklás tényében, hanem abban, hogy a pénz betölti funkcióit.

Locke a pénz pusztában felhalmozását, "parlagon heverését" nemcsak bosszantónak, de a nemzetgazdaság szempontjából kifejezetten károsnak tartja. A gazdagság lényege abban áll, hogy a birtokolt pénzmennyiség forog a gazdaságban.

A pénztulajdonlás tehát csak előfeltétele, bár kétségtelenül elengedhetetlen előfeltétele egy ország gazdasági kibontakozásának, gyarapodásának. Ez teszi lehetővé ugyanis az ország lakosságának hasznos foglalkoztatását és az ország gazdasági lehetőségeinek optimális kihasználását.

A pénz értéke

Locke különbséget tesz a pénz belső értéke, névleges értéke és vásárlóértéke között.

A *pénz belső értékét*, a *pénz valóságos értékét* a pénz anyagát képező nemesfémből eredezteti. A pénz belső értékét a pénz nemesfém tartalma határozza meg. Locke tehát a pénz belső értékét illetően a *metallista* pénzelmélettel rokon gondolatokat fogalmaz meg.

Ugyanakkor a pénz belső értékétől megkülönbözteti az illetékes

hatóság által meghatározott *nominális értéket*.

A *kamatról és a pénz értékéről* szóló 1691-es tanulmányában Locke felhívja a figyelmet arra, hogy a pénz belső, valóságos értéke és a névleges értéke nem feltétlenül esik egybe. Ez a vitairat annak a parlamenti törvényjavaslatnak a reflexiója, amelyben a korabeli merkantilista gazdaságpolitikusok az angol gazdaság gyakorlati problémáinak megoldására -többek között- a pénz felértékelését kezdeményezték.

"... pénzünk felértékeléséről beszélnek -írja Locke- mint gazdagságunk megőrzésének, valamint a pénzkirámlás megakadályozásának egy módjáról. Jó lenne, ha azok, akik ezt a kifejezést: 'pénzünk felértékelése' használják, valamilyen világos jelentést kapcsolnának hozzá, és akkor megvizsgálhatnák, hogy szolgálná-e az egyáltalán azokat a célokat, amiért javasolják.

A pénz felértékelése a következő két dolog valamelyikét jelenti: vagy a pénzünk belső értékének felemelését, vagy pénzünk névértékének felemelését."/5.

Locke úgy gondolja, hogy a törvényjavaslatban a "pénz felértékelése" csak a pénz névértékének felemelését jelenti: amikor egy új törvény nagyobb tömegű ezüsthöz tartozó névértékkel ruház fel kevesebb ezüstöt. Súlyos hiba, hogy a fenti két fogalmat a legtöbben összekeverik, és a névérték felemelését a pénz valóságos felértékelésének tekintik.

A névérték felemelésének két lehetséges módja van:

"1. Csak egyfajta pénzérmét értékelünk fel;

2. Egyszerre, arányosan értékeljük fel az összes ezüstérmét, ami szerintem az, amit javasolnak.

1. Ha csak egyfajta érme értékét emeljük belső értéke fölé, akkor a az érmét úgy verjük, hogy kevesebb ezüstöt teszünk bele, mint, ami ahhoz szükséges, hogy értéke a többi pénzzel a megfelelő arányban álljon. ...

2. A pénz felértékelésének másik módja az, ha egyszerre értékeljük fel az összes ezüstérmét úgy, hogy közben a koronának, shillingnek és pennynek az egymáshoz viszonyított értéke megmaradjon ..., de ezek mindegyikéből egy húszadát, (5%-át) kivesszük annak az ezüstnek, ami bennük szokott lenni.

Ha minden pénzfajtát úgy értékelünk fel, hogy a korábbinál egy húszaddal kevesebb ezüst lesz bennük, és így az összes pénzünk könnyebb lesz; annak többek között a következő *káros következményei* lesznek:"/6

- Ha a névérték változatlan marad, de a pénz ezüsttartalma egy huszaddal, (5%-al) csökken, (az áremelkedés következtében) ugyanakkora névértékért 5%-al kevesebb árut lehet kapni a piacon.

- Azok, akik korábbi szerződés szerint kapnak pénzt; járandóságuk reálértékének 5%-át elveszítik (pl.: földet vagy egyebet bérbeadók, hitelezők stb.).

- Az állam is elveszíti adóbevételeinek 5%-át.

- Meginog az államba és a királyba vetett bizalom. A fizetési szerződések kockázatosabbá válnak.

- Az összes érme újraverése, súlyos költséget jelent az államnak.

- Az eredeti pénzekkel nem érdemes fizetni. Illegálisan beolvasztják őket, és amíg újra pénzzé verik, kiesnek a kereskedelem vérkeringéséből, és akadályozzák a kereskedelmi forgalmat.

- Nyereséget hoz viszont a pénzt felhalmozóknak és az illegális pénzbeolvasztóknak, az egész nemzet kárára.

Locke tehát úgy gondolja, hogy a vitatott törvényjavaslat nem válna be a hozzá fűzött reményeket: nem mérsékelné a pénzhiányt Angliában, nem serkentené a kereskedelmet, és nem akadályozná meg a pénzkiáramlást az országból. Ugyanakkor a fenti káros következményekkel járna. Ezért a pénz névértékének fenti, törvényi úton történő felértékelését nem javasolja, sőt a pénz nemesfém tartalmának csökkentését hivatalos pénzrontásnak minősíti.

A pénz belső és névleges értékén kívül Locke részletesen foglalkozik a *pénz vásárlóértékével*. Abból indul ki, hogy minden áru ára az iránta megmutatkozó kereslettől és a rendelkezésre álló mennyiségtől függ. Minél magasabb egy áru iránt megmutatkozó kereslet, annál magasabb az ára; és minél nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre, annál olcsóbb. Az áruk árát tehát a kereslet-kínálat törvényei szabják meg.

A pénz mint csereeszköz a piacon áruként van jelen, így minden más áruhoz hasonlóan a pénz is alá van vetve az említett piaci törvényeknek. A pénz vásárlóértékét tehát nem a kormányzat vagy egy törvény határozza meg, hanem a piaci mechanizmusok.

A pénznek azonban vannak olyan sajátosságai, amelyek megkülönböztetik a többi áruktól. Ilyen például az, hogy a pénzt a többi áruktól eltérően az ember nem elfogyasztja, hanem kifejezetten a csere céljából gyűjti; így a mennyisége és a kereslete közötti arány lassabban változik. A pénz kereslete mindig elégséges, vagy annál is nagyobb, mert mindenki igyekszik minél többet birtokolni belőle. Így módon a pénz esetében annak mennyisége az egyedüli, ami meghatá-

rozza a vásárlóértékét.

A korábban megfogalmazott tétel, miszerint egy áru árát a rendelkezésre álló mennyiség és az iránta megmutatkozó kereslet határozza meg, -Locke további elemzése során- csak az egyes árukra érvényes.

A pénz vásárlóértéke meghatározásánál tehát -Locke szerint- három tényezőt kell figyelembe venni: a pénzmennyiséget, az árumennyiséget, és az árukeresletet. Az összefüggéseket rögzített változók mellett a következő sémákban foglalja össze:

Amennyiben a pénzmennyiség azonos, akkor a vásárlóérték az árumennyiség és a kereslet arányának változásán keresztül módosul: a vásárlóérték változása a kereslet változásával ellentétes, az árumennyiség változásával pedig azonos irányú. Ha pedig az árumennyiség és a kereslet azonos irányban és azonos mértékben változik, akkor a pénz vásárlóértéke is azonos marad.

Ha az árumennyiség és a kereslet aránya állandó, akkor a pénzmennyiség növekedése az árak emelkedését, és ezzel a vásárlóérték csökkenését váltja ki, illetve fordítva: a vásárlóérték akkor nő, ha a pénzmennyiség csökken.

Locke a fentiekből azt a következtetést vonja le, hogy a pénz csak rövid távon hiteles értékmérő, hiszen hosszú távon változik a nemesfém mennyisége, (azaz a pénz mennyisége). Így azt javasolja, hogy valamilyen fontos élelmiszert válasszanak értékmérőnek, amelynek termelését mindig arányban tartják a fogyasztással. Locke a minden korban érvényes, ideális értékmérőnek nem a pénzt, hanem a búzát tartja.

Pénzforgalom és állami szabályozás

A pénzforgalom állami szabályozását Locke -a merkantilista elmélettel és gyakorlattal szemben- értelmetlennek, sőt kifejezetten károsnak tartja. Úgy gondolja, hogy abban az esetben, ha az árukivitel nem éri el a behozatal nagyságát, akkor a pénznek ki kell áramlani az országból, hogy fedezze a tartozásokat. Ha törvény tiltja az érmék kivitelét, akkor beolvasztva fog kikerülni a nemesfém az országból. A törvényi tilalom ellenére, ilyen vagy olyan módon, de csökkenni fog a nemesfém mennyisége az országban.

Hasonló Locke felfogása egyéb a pénzviszonyokat befolyásoló törvénykezéssel kapcsolatban is. Például: élesen kritizálja a kamatláb törvényi úton történő szabályozását.

Hogyan értelmezi Locke a kamat kérdését?

A kamat a pénzkölcsön ára, a pénz hérletének díja. Már korábban megállapította, hogy egy áru ára a mennyiségtől és a kereslettől függ. Mivel a pénz iránt megnyilvánuló kereslet biztosan meghaladja a rendelkezésre álló mennyiséget, ezért az árát, *-a kamatlábat- egyedül a pénz mennyisége határozza meg*; mégpedig úgy, hogy a kamatláb a pénz mennyiségének csökkenésével növekszik, illetve fordítva: a pénzmennyiség növekedésével csökken.

Locke *A kamatról és a pénz értékéről* szóló tanulmányában felveti azt a kérdést: lehet-e, érdemes-e a kamatláb nagyságát, a pénzkölcsönzés árát törvényi úton szabályozni? A kérdésre a következőképpen válaszol: " ... nyilvánvalóan nem lehet."/7. Nincs olyan törvény, amely megakadályozza az embereket abban, hogy odaadják pénzüket annak, akinek akarják, hogy a hitelezőtől -bármilyen áron is- annyi pénz kölcsönözzenek, amennyire szükségük van. "Emlékeznünk kell ugyanis arra, hogy senki sem örömeiben vesz kölcsön pénzt, vagy fizet használatáért, hanem a pénz szüksége kényszeríti az embereket arra, hogy ... pénzt vegyenek kölcsön, ... bármennyibe kerül is nekik."/8. A pénz hiánya idején minél inkább szüksége van valakinek pénzre, annál többet fizet érte. A pénz árát egyedül a pénz mennyisége határozza meg, ami pedig állandóan változik. Ezért ugyanúgy nem lehet a kamatlábat rögzíteni, mint ahogy lehetetlen az élelmiszerek árát meghatározni éhínség idején. "Mivel a pénz egy univerzális árucikk, és annyira szükséges a kereskedelemhez, mint az élethez az étel, mindenkinek szükséges, amennyiért csak meg tudja szerezni, és elkerülhetetlen, hogy sokat fizessen érte, mikor hiány van belőle. Márpedig az adósságok, és nem kevésbé a kereskedelem, divatba hozták a kölcsönzést."/9. Locke tehát úgy gondolja, hogy a kamatlábnak a pénz piacán, azaz a hitelezők és a kölcsönt felvevők által kell meghatározódnia.

Kritizálja azt a törvényjavaslatot, amely a korabeli Angliában a kamatláb csökkentését tervezi 6%-ról 4%-ra. Véleménye szerint a törvényi szabályozás ellen szól -többek között- az, hogy a törvényt nehéz lenne betartani. A törvény csak azt érné el, hogy azok adják olcsóbban pénzüket, akik kevésbé járatosak az üzleti életben. De azok a bankárok, akik tapasztaltak az ügyeskedésben, valószínűleg megtalálnák a módját a törvény kijátszásának. A kamatláb törvényi úton történő csökkentéséből így csak a bankárok húznak hasznot. A bankárok ugyanis legfeljebb négy százalékot fizetnek, de hat-, tíz százalékot, vagy még többet kérnek a pénz kölcsönzéséért. Így azok a kereskedők és iparosok, akik pénzt vesznek kölcsön egy jöttányi-

val sem kapják azt olcsóbban; ellenkezőleg többet kénytelenek fizetni érte.

A kamatláb törvényes csökkentésének további káros következménye, hogy kevesebb pénz lesz az országban, és ez gátolni fogja a kereskedelmet. Locke úgy gondolja, hogy "... józanul nem lehet másra számítani, mint arra, hogy ahol a kockázat nagy, a haszon pedig kicsi, (mint Angliában pénzt kölcsönadni, alacsony kamat mellett), ott sokan inkább pénzüik felhalmozását választják, semhogy külföldön ilyen feltételek mellett tegyék kockára. ..." /10.

A törvényjavaslat megfogalmazói a kamatláb csökkentésétől a pénzhiány mérséklését, a kereskedelem stimulálását remélik. A kamatláb csökkentése a valóságban pontosan az ellenkező hatásokat váltaná ki.

Locke liberális gazdaságpolitikai elveit általánosságban a következőképpen indokolta: Veszélyes kísértés, az embereket olyan szabályok betartására kényszeríteni, amelyek személyes érdekeikkel ütköznek. A törvényhozóknak mindig szem előtt kell tartani: ha a törvény megszegése profittal jár, az romba dönti a törvény tekintélyét.

Locke filozófiáját sokan követték: Nagy-Britanniában főként D.Hume és A.Smith; Franciaországban Voltaire és Montesquieu. Társadalmi és gazdasági tanításai alapját képezték az egész angol közgazdaságtan rendszerének a 18., sőt a 19. század elején.

2. D. Hume mennyiségi pénzelmélete

D.Hume a brit empirizmus 18. századi képviselője 1711-ben Edinburghben született. Az edinbourghi egyetemen pro forma jogot hallgat, valójában az irodalom és a filozófia iránt érdeklődik. Rövid üzletkötői gyakorlat után, felhagy ilyen irányú kísérleteivel: a franciaországi Reimsbe, majd La Fleche-be költözik. 1734 és 37 között írja meg az *Értekezés az emberi természetről* című fő művét. A könyv először 28 éves korában, 1739-ben majd 1740-ben jelenik meg. Az 1739, illetve 40-es kiadásokat hűvösen fogadják. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy kora érzéketlen a nagy filozófiai rendszerek iránt, csak a népszerű és népszerűsítő irodalom, kiváltképp az esszék befogadására alkalmas. Így fő művének különböző

részeit esszék formájában jelenteti meg. Első esszéit 1741-42-ben publikálja. Ekkor kísérletezik először egyetemi karrierrel (Glasgowban szeretett volna erkölcsfilozófiát tanítani), de ebben a hittudományok professzorai mindvégig megakadályozzák.

Ezután néhány éves diplomáciai pálya következik: 1746-ban mint Saint-Clair titkára Bécsbe és Turinba megy. Eközben jelenik meg a *Tanulmány az emberi értelemről* (1748) című ismeretelméleti munkája és további esszékötetei. Később Nagy-Britannia párizsi követségén dolgozik. Nagy népszerűségnek örvend a párizsi salonokban, és összebarátkozik a francia felvilágosodás sok kiválóságával. Franciaországi reputációját leginkább a *Politikai értekezéseknek* (1752) és az Advocats' Library könyvtárosaként rendelkezésére álló dokumentumok alapján írt monumentális történelmi munkájának (*Anglia története*, 1754-61) köszönhetette. Ezt követően Hume diplomáciai beosztásba Londonba kerül. Majd 1769-től szülővárosában visszavonultan él: művei újabb kiadásainak korrigálásával foglalatoskodik. 1776 márciusában, áprilisában, amikor halálosan megbetegszik siet megírni életének történetét. Ezután még négy hónapig él.

Hume önéletrajzát halála után hamarosan megjelentették Adam Smithnek, negyedszázadon át legjobb barátjának, szellemi örökösének rövid előszavával.

Hume -Locke felfogásával rokon- *társadalombölcseletét*, társadalmi szerződéselméletét az *Értekezés az emberi természetről* című munkájában fejti ki. Ebben kiindul az ember természeti adottságaiból: "Az emberi természet két fő részből áll, a szenvedélyekből és az értelemből...."/12.

Az emberi természet sajátosságai közül a legfontosabb az *önzés*:

"Mindenki jobban szereti saját magát, mint bárki mást...."/13.

A *természeti állapotban* minden ember önző módon szükségletei kielégítésére törekszik. De az emberi szükségletek és a kielégítésükre alkalmas eszközök állandó konfliktusban vannak. Továbbá: "Az önzés szítja bennünk, hogy kívánságainkhoz képest, mindig keveset birtokolunk. ..."/14. Ezeknek a konfliktusoknak a feloldása csak a "társadalom révén" lehetséges. Az emberi természet sajátosságai tehát szükségessé teszik az "egyesülést", a "megállapodást". A megállapodás azt jelenti, hogy "... tudatosítjuk közös érdekeinket, amit a társadalom minden tagja értésére ad a többieknek, és ami arra készíteti őket, hogy bizonyos szabályokhoz igazítsák viselkedésüket."/15. Mindenekelőtt a birtoklás állandóságát biztosító szabályokat kell megfogalmazni és betartatni. A birtoklás állandóságát, (a tulajdont)

meghatározó szabályok közül Hume a következőket emeli ki:

- első birtoklás, vagy foglalás;
- régi birtoklás;
- gyarapodás;
- öröklés.

A birtoklás állandóságát biztosító fenti szabályok fokozatosan alakulnak ki, és hosszú fejlődés eredményeként erősödnek meg. Ezért "... hosszú korok művének kell tekintenünk a társadalom kialakulását."/16. És hosszú korok művének kell tekinteni a tulajdon kialakulását is.

"Tulajdonunk nem más, -írja Hume- mint azoknak a javaknak az összessége, amelyeknek állandó birtoklását a társadalomnak a törvényei ... biztosítják számunkra."/17.

Felveti azt a kérdést, hogy mikor nem lenne szükség tulajdonra? "Ha a javak olyan bőségben állnak a rendelkezésünkre, hogy minden kívánságunkat kielégítik; ebben az esetben teljesen megszűnik a tulajdon megkülönböztetése és minden közös marad."/18. Addig "a tulajdonnak állandónak kell lennie, s rögzítéséhez általános szabályokra van szükség."/19. A szabályok állandó biztosítása "...békét és rendet teremt a társadalomban."/20. Ezért Hume úgy véli, hogy a legrosszabb társadalmi állapot is jobb, mint a vad, természeti állapot.

Hume *közgazdasági írásai* különböző tárgyú esszék gyűjteménye, amelyek lényegében a korszak meghatározó közgazdasági elméletének, a merkantilizmusnak a kritikai kommentárjaként születtek. Közgazdasági esszéiben a 18. század öt fontos kérdésével foglalkozik: a pénz elméletével, a kamatláb elméletével, a szabad vagy a szabályozott piac problémájával, az adók változtatásának hatásával és végül a költségvetési politikával.

Hume pénzelméleti tételeit főként *A pénzről* című (1752) írásában fogalmazta meg. Hume kiváltképp evvel az esszével vált a mennyiségi pénzelmélet egyik megteremtőjévé.

A *mennyiségi pénzelmélet* kibontakozása a 16. századra tehető, amikor a spanyol gyarmatokról nagy mennyiségű nemesfém áramlik Nyugat-Európába. A nemesfémek nagy mennyiségben Peru, Kolumbia és Mexikó meghódítása után kezdenek Nyugat-Európába áramlani. Az 1546- és 1556 között nyitott bányák változó termelékenységgel ugyan, de a 18. század végéig működnek.

A gyarmatosítás következtében óriási mennyiségben beáramló nemesérc valóságos árrobbanást eredményez az egyes nyugat-európai államokban.

Franciaországban már a 16. század végétől komoly elméleti viták folynak a pénzmennyiség gazdasági szerepéről és az árváltozásokkal való kapcsolatáról. Elsőként *Jean Bodin*²¹ írja le a nagy mennyiségben beáramló nemesfém árinflációs hatását.

Az előző fejezetből kitűnik, hogy a pénz vásárlóereje és a pénz mennyisége közötti kapcsolatot, az úgynevezett arányossági posztulátumot első formájában 1691-ben *John Locke* fogalmazza meg azonossággént, miszerint az árszínvonal mindig arányban van a pénzmennyiséggel.

1752-ben *David Hume* -Locke gondolatait folytatva- a két közgazdasági változó összefüggését ok-okozati kapcsolatként értelmezi. Megfogalmazza, hogy a pénzmennyiség változása arányos eltérést fog okozni az árszínvonalban.

A 18. században az Amerikából Európába áramló nagymennyiségű arany és ezüst hatásaival, az árrobbanás tényével, a forgalom zavartalan bonyolításához szükséges pénzmennyiséggel D. Hume-on kívül más szerzők is foglalkoznak. Így például: *C.S.Montesquieu A törvények szelleméről* (1748) című enciklopédikus munkájában, vagy *F.Galiani Della Moneta* (1750) című művében. Montesquieu és Galiani írásai hozzájárulnak a mennyiségi pénzelmélet kialakulásához, de *Hume A pénzről* című esszéjében részletesebben és egzaktabban fogalmazza meg a mennyiségi pénzelmélet következő tételeit.:

"Minden dolog ára a pénz és az áruk mennyisége közötti aránytól függ, és bármelyik számottevő változásának ugyanaz a következménye: vagy emelkednek az árak, vagy csökkennek. Ha az áruk mennyiségét növeled, akkor alacsonyabb lesz az áruk, ha pedig a pénzt szaporítod meg, akkor felmegy. Az egyik vagy a másik csökkentése viszont pont az ellenkező eredményre vezet."/22.

Hume felhívja a figyelmet arra, hogy az árak nem az országban lévő áruk, illetve a pénz abszolút mennyiségétől függnek, hanem csak a piacra kerülő áruk, illetve a forgalomban lévő pénz mennyiségétől. "Ha ládafiába zárják a pénzt, ez az árak szempontjából olyan, mintha nem is létezne, s ha az árukat raktárakban és csűrökben halmozzák fel, annak ugyanilyen következménye lesz. Mivel a pénz és az áru ilyen esetekben sosem találkozik egymással, nem is gyakorolhat semmilyen hatást egyik a másikra."/23.

Hume már azt is felfedezi, hogy az árszínvonal alakulásában szerepet játszik a pénz forgási sebessége. Így ír:

"Miután a pénz mindenféle üzletkötésnél és adásvételnél megjelenik, és mindenütt a csere mértékegységül szolgál, az országban lévő pénznek is nagyobb szerepe lesz; ekkor minden áru a piacra kerül, a pénzforgalom kibővül, és ugyanaz történik, mintha a régi pénzösszegnek egy nagyobb országot kellene ellátnia. Ezért aztán ... minden olcsóbb lesz, az árak fokozatosan csökkennek."/24.

A mennyiségi pénzelmélet történetében Hume volt az első, aki különválasztja a forgalomba kerülő *pénzmennyiség* növekedésének *rövid és hosszú távú hatásait*.

Megfigyeli, hogy *rövid távon* a forgalomba kerülő pénzmennyiség növekedése kedvezően hat a reálfolyamatokra: ösztönzi mind az iparos, mind a kereskedő, mind pedig a földműves tevékenységét.

"Azt tapasztaljuk -írja- hogy minden olyan országban, ahová a pénz a korábbinál nagyobb tömegben kezd beáramlani, minden átalakulásnak indul: megeléknkül a munka és a sűrűsödés, a kereskedő vállalkozóbb szelleművé válik, az ipáros szorgosabb és képzetesebb lesz, sőt még a földműves is fürgébben és figyelmesebben ballag az ekevas után."/25.

Hume a pénzmennyiség növekedésének a reálfolyamatokra gyakorolt kedvező hatását az ún. "*lag*" (*lemaradás*) *jelenséggel* magyarázza. Megfogalmazza azt a tényt, hogy az árak alkalmazkodása a forgalomba került új pénzmennyiséghez nem rögtön, hanem csak bizonyos idő elteltével fokozatosan, lépésről-lépésre következik be előbb az egyik, később a másik terméknél. Erről a következőket írja: "Az arany és az ezüstmennyiség növekedésének szükségszerű következménye, ... hogy az árak lassanként emelkedni kezdenek: először az egyik cikké, aztán a másiké, mígnem végül minden ár megfelelő arányba kerül az országban lévő fémpénz új mennyiségével."/26.

Arra is Hume mutat rá elsőként, hogy az áruk árai közül legutoljára a munka ára, vagyis a munkabér emelkedik. Az árarányok változásának hatására megváltoznak a termelési mennyiségek is. A pénzmennyiség növekedése tehát rövid távon nem semleges. De Hume szerint, csakis a pénz beáramlása és az árak emelkedése közötti rövid időszakban igaz az, hogy az arany és az ezüst mennyiségének növekedése jótékonyan hat az iparra, a kereskedelemre és a földművelésre.

Az áremelkedés folyamatában tapasztalható "*lag*" (*lemaradás*) *jelenségből* azt a következtetést vonja le, hogy a *kormányzat*

politikája akkor *helyes*, ha a forgalomban lévő pénz mennyiségét emelkedőben tartja. Erről így ír, kritizálva a merkantilistákat: "Egy állam belső jóléte szempontjából a pénz nagyobb vagy kisebb mennyiségének nincs jelentősége. A jó kormányzati politika csupán arra szorítkozhat, hogy lehetőleg biztosítsa folytonos növekedését, hisz ezzel ébren tartja a nemzetben a serénység szellemét és növeli azt a munkaerőalapot, mely minden valódi hatalom és gazdagság záloga. Az az ország, ahol a pénz mennyisége apad, valójában gyengébb és szerencsétlenebb azoknál, amelyekben ugyan nem több a pénz, de szaporodóban van. Ez könnyen megmagyarázható, ha figyelembe vesszük azt, hogy a pénz mennyiségének ingadozását nem kíséri rögtön az áruk árának azzal arányos változása. Mindig el kell telnie egy bizonyos időnek, amíg a dolgok az új helyzethez igazodnak, s amilyen előnyös az iparra nézve az, amikor az arany-és ezüst-állomány növekszik, olyan veszélyes, midőn e fémek mennyisége csökken. A munkás nem kap annyi munkát a gyárostól és a kereskedőtől, a piacon azonban mindenért ugyanannyit kell fizetnie. A bérlő nem tudja eladni a gabonát meg a jószágot, de földesurának ugyanannyi bérleti díjat kell fizetnie, mint korábban. Könnyen belátható, hogy ilyenkor szükségszerű az elszegényedés, felbukkan a koldusok hada és eluralkodik a tétlenség." /27.

Milyen hatást vált ki a fogalomba kerülő pénzmennyiség növekedése *hosszabb távon*. Hume úgy gondolja: míg rövid távon a pénz kedvezően hat a reálgazdaságra, addig hosszabb távon nincs hatással arra, azaz semleges. A 18. században Hume fejti ki a legkövetkezetesebben azt a gondolatot, hogy az arany és az ezüst természetes módon oszlik el az egymással kereskedő országok között, és a nemzetgazdaságok kereskedelmi mérlege pedig spontán módon az egyensúly felé törekszik.

Hume *természetes egyensúly elmélete*, -amely a klasszikus iskola egészére jellemző gondolat- alapját képezi egész merkantilizmus kritikájának. A merkantilisták aktív külkereskedelmi mérleg elérésére törekedtek, sőt érmekiviteli tilalmat követeltek. Hume bebizonyítja, hogy a merkantilista gazdaságpolitika elhibázott, eredménytelen. Abból indul ki, hogy adott országban a pénzmennyiség növekedése, (mint aktív ok) árszínvonal emelkedést indukál. De az egymással kereskedő országok árszínvonalának változásai az országok között áruáramlást és vele ellentétes érmeáramlást idéznek elő. Hiszen az áruk oda vándorolnak, ahol több pénzt adnak értük, míg a pénz is odamegy, ahol több áruért lehet elcserélni. A fenti összefüg-

géseket a következő példával illusztrálja:

"Tegyük csak fel azt, hogy a Nagy-Britanniában lévő pénz egyik napról a másikra megötszöröződik. ... Nem emelkedne-e elkerülhetetlenül a munkaerő és minden áru ára oly szédítő magasságba, hogy egyetlen szomszédos nemzet sem tudna nálunk vásárolni, miközben az ő áruik a mi számunkra oly olcsóvá válnának, hogy azok -minden esetleg bevezetett törvény ellenére is- hozzánk özönlenének, a mi pénzünk pedig hozzájuk. Ez egészen addig tartana, amíg a külföldiekkel egy szintre kerülünk és elveszítjük azt a vagyoni fölényt, amelynek számunkra oly kedvezőtlen következményei voltak."/28.

Hume mindebből azt a következtetést vonja le, hogy alaptalan a félelem az arany országból való kimenekülésétől, és felesleges minden adminisztratív beavatkozás ennek megakadályozására, hiszen az automatikus önszabályozó folyamat eredményeként az eredeti egyensúlyi állapot újra helyreáll.

Hume tehát a merkantilistákkal szemben liberális gazdaságpolitikai elveket fogalmaz meg. John Locke-hoz hasonlóan ő is a gazdaság és a politika szétválasztására törekszik; úgy gondolja, hogy az államnak nem szabad beavatkoznia a gazdasági folyamatokba. Gazdaságpolitikai elveit jól tükrözi pénzelmélete és a külkereskedelmi mérleg természetes kiegyenlítődének teóriája.

Hume közgazdasági tanításai továbbélnek a klasszikus és a neoklasszikus tanokban, közvetlen szellemi örököse, -és egyben jó barátja- maga *Adam Smith* volt.

Bibliográfia

Antalffy György: Machiavelli és az állam tudománya. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1986.

Aquinói Szent Tamás: Summa Theologica, II-II. in.:Schütz Antal: Aquinói Szent Tamás Szemelvényekben. A Szent István-Társulat Kiadása, Budapest, 1943.

Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa Könyvkiadó, 1987.

Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó, 1984.

Bacon, F.: Esszék. Helikon, 1968.

Balaci, A.: Niccolo Machiavelli, Gondolat K. - Albatrosz K., 1974.

Begert, R. M.: Elemente einer politischen Ökonomie im Werke Machiavellis, Verlag Paul Haupt, Bern, 1983.

Benke György: Kálvin társadalmi etikája. Református Sajtóosztály, Budapest, 1986.

Bernát István: Kálvin és a kapitalizmus. Magyar Kálvin Szövetség, Budapest, 1934.

Békési Andor: Kálvin etikája. Theológiai Szemle, 1964/7-8.

Békési Andor: Kálvin szociáletikája. Theológiai Szemle, 1964/11-12.

Biéler, A.: La pensée économique et sociale de Calvin. Genève, 1959.

Bloch, M.: A történelem védelmében. (Az arany problémája a középkorban; Naturális gazdaság vagy pénzgazdaság? Egy áldilemmáról), Gondolat K., 1974.

Braudel, F.: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII.

század. Gondolat K., 1985.

Bridrey, E.: La théorie de la monnaie au XIVe Siècle. Nicole Oresme, Paris, 1906.

Dávid Gyula: Kálvin gazdasági etikája. Kolozsvár, 1931.

Deane, Ph: A közgazdasági gondolatok fejlődése. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1984.

Emrich, I.: Die geldtheoretische und geldpolitischen Anschauungen John Lockes. München, Heller 1927.

Friedental, R.: Luther élete és kora. Gondolat K., 1983

Galiani, F.: Della Moneta. Bari, 1915.

Gecse Gusztáv: Iustitia. Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról. Világosság, Melléklet az 1972. decemberi számhoz.

Gilchrist, J.: The Church and Economic Activity in the Middle Ages. London, Macmillan, 1969.

Gordon, B.: Economic Analysis before Adam Smith. Hesiod to Lessius. New York, 1975.

Hankiss Elemér - Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Gondolat K., 1965.

Heller Ágnes: A reneszánsz ember: Akadémiai Kiadó, 1967.

Heller Farkas: A közgazdasági elmélet története. Szerzői Kiadás, Budapest, 1943.

Hume, D.: Értekezés az emberi természetről. Gondolat Kiadó, 1976.

Hume, D.: Összes esszéi II. Atlantisz, Budapest, 1994.

Ibrányi Ferenc: A kamatkérdés erkölcstudományi megoldása. Szer-

zöi Kiadás, Budapest, 1938.

Justinianus császár Institutiói. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1997.

Kálvin János: Tanítás a keresztény vallásra. Református Sajtóosztály, Budapest, 1991.

Kenny, A.: Aquinói Szent Tamás. Akadémiai Kiadó, 1996.

Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. Akadémiai Kiadó, 1979.

Kováts J. István: A kereszténység és a társadalmi kérdések. Magyar Református Egyház, Budapest, 1933.

Laidler, D.: The Quantity Theory is always everywhere
controversive why? University of Adelaide, Australia, 1989.

Locke, J.: Essay on Interest and Value of Money. London, Alex
Murroy 1870.

Locke, J.: Értekezés a polgári kormányzatról. Gondolat Kiadó, 1986.

Ludassy Mária: A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Gondolat
Kiadó, 1975.

Luther, M.: Asztali beszélgetések. Helikon, 1983.

Machiavelli, N.: Művei I-II. Európa Könyvkiadó, 1978.

Marx:, K. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. Kossuth
Könyvkiadó, Budapest, 1965.

Marx:, K. A tőke. MEM 23. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

Marx:, K. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. Kos-
suth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Mátyás Antal: A korai közgazdaságtan története. Aula Kiadó, 1991.

Montesquieu, C. S.: A törvények szelleméről. Akadémiai Kiadó, 1962.

Mortier, R.: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Gondolat Kiadó, 1983.

Morus Tamás: Utópia. Magyar Helikon, 1963.

Mumford, L.: A város a történelemben. Gondolat K., 1985.

Pais István: A görög filozófia. Szerzői Kiadás, Budapest, 1988.

Petrarca levelei. Európai Antológia, Budapest, 1962.

Pirenne, H.: A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat k., 1983.

Platón: Az állam. Összes Művei II., Európa Könyvkiadó, 1984.

Platón: Törvények. Összes Művei III., Európa Könyvkiadó, 1984.

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat K., 1976.

Polányi Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat K., 1984.

Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a kereskedelemről. Világosság, Melléklet az 1982. decemberi számhoz.

Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a gazdagságról és a pénzről. in.: Élő Marx. Kossuth K., 1983.

Redl Károly: Az első európai pénzelméletről (Nicole Oresme értekezése a pénzről). Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3.

Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911.

Schumpeter, J. A.: Histoire de l'analyse économique. Éditions

Gallimard, 1983.

Schütz Antal: Aquinói Szent Tamás Szemelvényekben. A Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1943.

Szigethy Gábor: A machiavellizmus. Magvető K., 1977.

Vajda Mihály: Reneszánsz etikai antológia. Gondolat K., 1984.

Weber, M.: Gazdaságtörténet. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1979.

Weber, M.: Gazdaság és társadalom 1/2. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1992.

Weber, M.: A protestáns etika és a kapitaizmus szelleme. Gondolat K., 1982.

Jegyzetek

I. Az ókori görögök

1. Phyllis Deane: A közgazdasági gondolatok fejlődése. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1984., 36. O.

2. Joseph A. Schumpeter: Histoire de l' analyse économique I. Éditions Gallimard, 1983., 88-93.o.

3. Platón írásaiban az "állam" kifejezés a városállamot, a poliszt jelöli. Így az "Állam" című. utópia, Platón társadalom-utópiáját tartalmazza.

4. Platón valamennyi írásának -a "Szókratész védőbeszéde" és a Levelek kivételével- az irodalmi műfaja a dialógus.

5. Platón élete végén írott, híres hetedik levelében erre így emlékezik: "Annak idején, amikor még ifjú voltam, magam is úgy jártam, mint sokan mások. Tervbe vettem, hogy amint a magam ura leszek tüstént a politikai életbe fogom vetni magam. De közbelépett a sors, a politikai helyzet különös fordulatainak formájában ..." (Platón: Összes Művei III. Európa, 1984. 1038-1039.O.)

6. "Mínhogy volt közöttük néhány rokonom és ismerősöm, tüstént fel is szólítottak, vegyek én is részt munkájukban, ..." (Platón: Hetedik levél, Uo. 1039.O.)

7."S ismét hajtani kezdett a vágy a köz érdekében való politikai munkálkodásra ..." (Platón:Hetedik levél, Uo. 1039-1340.O.)

8. A platóni Akadémia több mint 900 évig fennállt. 529-ben Iustiniánus császár tiltotta be további működését.

9. Platón: Állam. Összes Művei II., Európa, 1984., 286.o.

10. Uo. 263.o.

11. Uo. 292.o.

12. Uo. 267-268.o.

13. Uo. 287.o.
14. Uo. 109.o.
15. Uo. 227.O.

16. Platón: Törvények. Összes Művei III., Európa, 1984., 646.o.
17. Uo. 631.o.
18. Platón: Állam. Összes Művei II., Európa, 1984., 232.o.

19. Platón felfogásában gazdagság és jóság; arany és erény, egymást kizáró fogalmak.

20. Platón: Állam. Összes Művei II. Európa, 1984., 233.o.

21. Ebből az eszmefuttatásból is kitűnik, hogy Platón gazdaságtani vizsgálódásai szorosan összefonódtak az etikai és a politikai megközelítésekkel.

22. Platón: Törvények. Összes Művei III., Európa, 1984., 654.o.

23. Platón: Állam. Összes Művei II., Európa, 1984., 106.o.
24. Uo. 108.o.
25. Platón a munkamegosztás pozitív következményei kifejtésénél nem szól a csereértékről, az árakról. Már itt a munkamegosztás elemzésénél is, egy a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik felfogásában.

26. Platón: Állam. Összes Művei II., Európa, 1984., 112.o.

27. Sokan úgy tartják, hogy Platón ezzel a meghatározással, - miszerint a pénz jelkép, vagy értékjel- az ún. nominalista pénzelméletet alapozta meg.

28. Platón: Törvények. Összes Művei III., Európa, 1984., 650.o.
29. Platón: Állam. Összes Művei II., Európa, 1984., 115.o.
30. Uo. 110-111.o.
31. Uo. 112.o.
32. "A jónok kereslekvárosainak kivételével, ahol elvetették a homéroszi Görögország arisztokrata szokásait, ... a görög polgárok elutasították azt a gondolatot, hogy a kereskedelem a jó élet egyik lehetséges változata. ... Az adásvételre alapozott egyszerű kereskedelem

met becstelennek tartották ... A görögök képtelennek bizonyultak erkölcsi tartalmat vinni a kereskedelembe, s annak javait ... bevonni a jó élet tényezői körébe ... " (Lewis Mumford: A város a történelemben. Gondolat, 1985., 148-150.o.

33. Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976., 149.o.

34. Barátja vagyok Platonnak, de még inkább barátja vagyok az igazságnak, -mondotta Arisztotelész.

35. Athénban a macedónellenes erők Arisztotelészt istentelenség vádjával perbe fogták. De Arisztotelész nem várta meg az ítéletet. Azt mondotta: nem akar alkalmat adni az athéniaknak, hogy még egyszer a filozófia ellen vétkezzenek. (Ezzel a megjegyzésével a Szókratész elleni ítéletre célzott.)

36. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa, 1987., 6.o.

37. Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976., 152.o.

38. Uo. 170.O.

39. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa, 1987., 5.o.

40. Arisztotelész szerint minden vonatkozásban a legjobb a mérséklet, a *középút*. Így "... nyilvánvaló, hogy a vagyoni állapotban is valamennyi közt a legtöbbet és a közepes." (Arisztotelész meggyőződése, hogy széles középréteg nélkül nem jöhet létre az általa preferált mérsékelt demokrácia, a *politeia*.)

41. Arisztotelész: Politika. Gondolat, 1984., 99.o.

42. Uo. 71.o.

43. Uo. 84-87.o.

44. Uo. 87.o.

45. Ezért is nevezik gyakran Arisztotelészt a "közösség filozófusá"-nak.

46. Vö. Polányi Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat, 1984., 8. Fejezet.

47. Arisztotelész: Politika. Gondolat, 1984., 85.o.
48. Uo. 85.o.
49. Uo. 85.o.
50. Uo. 87.O.

51. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Helikon, 1971., 129.o.
52. Uo. 129.o.
53. Uo. 128.o.

54. Mivel Arisztotelész értékelemzésében közel jutott a munkaértékelmélethez, ezért több szerző -köztük Schumpeter- Arisztotelészben, Adam Smith előfutárát látják.

55. Arisztotelész az értéket szubjektíven, az áruk hasznosságától függően magyarázta. A csere az emberek szükségletein alapul ... Amikor a csere igazságos, akkor a szükségletek egyenlőségén alapul és nem munkaráfordítások értelmében vett költségek egyenlőségén." (J. F. Bell: History of Economic Thought. New York, 1953., 41.o.)

56. Arisztotelész: Politika. Gondolat, 1984., 86.o.
57. Uo. 89.o.
58. Uo. 86.o.
59. Uo. 87.o.
60. Arisztotelész a tőkének az első elemzője. Amennyiben a pénznek, mint forgalmi eszköznek a körforgását (Á-P-Á), megkülönböztette a pénznek mint tőkének a körforgásától (P-Á-P).

61. Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika. Helikon, 1971., 129-130.o.
62. Uo. 131.o.
63. Uo. 131.o.

64. Másutt, ahol a pénz kincsképző szerepét elemzi, ott épp ellenkezőleg a pénz közösséget bomlasztó erejéről, szerepéről szól.

65. Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika. Helikon, 1971., 130.o.
66. Uo. 131.o.
67. Arisztotelész: Politika. Gondolat, 1984., 86.o.

68. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13., Kos-

suth, 1965., 87.o.

69. Arisztotelész: Politika. Gondolat, 1984., 89.o.

70. Uo. 89.O.

71. Például Schumpeter Arisztotelész pénzülméletének hatásairól a következőket írja: "Bármilyen legyen is a fogyatékosága, ez az elmélet, bár sokáig sem ellenvélemény nélkül, egészen a 19. századig uralkodott, sőt még azon túl is. Ez az alapja minden a pénzre vonatkozó analitikus munkának. Ezért minden okunk megvan arra, hogy biztosak legyünk annak az Arisztotelésznek az értelmezésében, akinek személyes hatása ebben a kérdésben egészen A. Smith-ig felismerhető." (J. A. Schumpeter: *Historie de l'analyse économique*. Éditions Gallimard, 1983., 101.o.

II. A középkori skolasztika

1. A hét szabad művészet: a grammatika, a logika, a retorika, az aritmetika, a geometria, a zene és a csillagászat.

2. Albrtus Magnus fő törekvése volt a keresztény teológia és Arisztotelész filozófiájának szintézise. Ezt a törekvést legnagyobb tanítványa Aquinói Tamás vitte sikerre.

3. "A középkor a Summák, a nagy tudományos összefoglalások keletkezésének az időszaka. Olyan művek keletkeznek ebben az időben, amelyek a tudás teljes körét igyekeznek felölelni és filozófiai-teológiai szempontok szerint a keresztény világnézetbe beépíteni. Ezen túl azonban Tamás ezzel az eljárásával áttételesen azt az egyházi igényt is kifejezi, amely az egész középkori ún. keresztény társadalom irányítását, annak minden részletében -gazdasági vonatkozásban is- történő ellenőrzését és befolyásolását magának arkarja fenntartani." (Gecse Gusztáv: *Iustitia*. Aquinói Tamás az igazságról. Világosság, Melléklet az 1972. decemberi számhoz, 19-20.o.)

4. Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologica* II-II, q. 58,1.

5. Uo. II-II, q. 57.

6. Uo. II-II, q. 61,1

7. "Innen a neve is: institia commutativa a commutato = cserél, elad igéből." (Gecse Gusztáv: Iustitia. Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról. Világosság, Melléklet az 1972 decemberi számhoz, 16.o.)

8. Schütz Antal: Aquinói Szent Tamás Szemelvényekben. A Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1943., 236.o.

9. Aquinói Tamás: Summa Theologica II-II, 77,1.

10. Uo.

11. Aquinói Tamás kénytelen volt a kereskedői tevékenységet bizonyos fenntartásokkal elfogadni, hiszen az ő korában Európában példátlan gazdasági fejlődés zajlott. A 13. században az észak-itáliai városok felől kiinduló új tőkés elvek elterjedtek a kontinens számos országában. A népesség az 1000. évtől kezdve állandóan növekedett. Ezzel szorosan összefonódott a városok számának emelkedése. Csak magában Németországban a 13. század során kb. 400 új várost alapítottak. Egyes történészek szerint: a városi ipar és kereskedelem növekedésével a kapitalizmus teljes rendszere kinőtt ebben a korban. Olyan új viszonyok jelentek meg, mint a kereskedelmi társulás, a kölcsönös kezességek, a kettős könyvvitel, a bankrendszer, a váltó és a hitel. (J. Gilchrist: The Church and Economic Activity in the Middle Ages. London, Macmillan, 1969., p. 26.)

12. Aquinói Tamás más írásaiban is foglalkozik a kereskedelem kérdésével. A kereskedelem szükségességéről a *De regimine principum* (II. könyv, 3. fej.) című államtani munkájában a következőket írja:

"Mégis van két módja annak, hogy egy város bővében legyen minden dolognak. Az egyik, amelyről már szoltunk, annak a következménye, hogy a táj termékenysége bőségesen megterem mindent, amit az emberi élet szükséglete megkíván. A másik pedig a kereskedelmi érintkezés által jön létre, amelynek révén különböző tájakról egyazon helyre szállítják az élethez szükséges dolgokat.

Az pedig, hogy az első mód a megfelelőbb, nyilvánvalóan bebizonyítható. Egy valamely dolog ugyanis annál kiválóbb, minél inkább bizonyul önmagában elégségesnek: mert aminek másra van szüksége-

ge, az hiányosnak mutatkozik. Az a város azonban sokkal teljesebb mértékben elégséges önmagának, amelynek számára a környező vidék elégséges az életszükségletek biztosítására, mint az, amelyiknek másoktól kell azokat kereskedelem útján megkapnia. Kiválóbb ugyanis a város, ha minden dolog bőségét saját területéről kapja, mint ha kereskedők révén bővelkedik: minthogy ez látszik biztonságosabbnak is, mivel a háborús események és az utak különböző távolságai (viszontagságai, veszedelmei) miatt, könnyen akadályokba ütközhet az élelmiszerek szállítása, és így a város élelmiszerek hiánya miatt tönkremehet.

Ez a mód hasznosabb a polgári érintkezés szempontjából is. Mert annak a városnak, amelynek önmaga fenntartásához kereskedők sokaságára van szüksége, szükségképpen el kell viselnie az idegenek állandó jelenlétét. Az idegenekkel való érintkezés viszont legtöbbször megrontja a polgárok erkölcsét, ahogyan Arisztotelész is tanítja a Politikában ...

Másfelől: ha maguk a polgárok foglalkoznak a kereskedelemmel, akkor számos vétek előtt tájékozódik ki a káput. Minthogy ugyanis a kereskedők törekvése legfőképpen a haszonra irányul, az üzleti gyakorlat révén a polgárok szívében a kapzsiság ver gyökeret, amiből viszont az következik, hogy a városban minden eladható lesz, és a bizalom megszűntével tér nyílik a csalásoknak, a közjó megvetésének, annak, hogy ki-ki csak saját előnyét szolgálja, és az erényre való törekvés megfogyatkozik, míg a tiszteletet, ami egyébként az erénynek a díja, mindenkinek felajánlják: ezért az ilyen városban a polgári érintkezés megromlik. ...

Végül, az a város szokott inkább békeszerető lenni, amelyiknek a népe ritkábban gyülekezik össze, és kevesebbet tartózkodik a város falain belül. Az emberek gyakori összetalálkozása ugyanis alkalmat ad a pörlekedésekre, és okot szolgáltat a zendülésekre. ... Ha viszont a város kereskedelemmel foglalkozik, akkor a legnagyobb mértékben szükséges, hogy a polgárok a városon belül maradjanak, és itt űzzék a kereskedői tevékenységüket. Jobb tehát, hogy a városnak az élelmiszerek bőségét saját földjei szolgáltatassák, mint hogy a város teljesen a kereskedelemnek adja át magát. Mindazonáltal a kereskedőket nem kell teljességgel a városból kizárni, mert nem egykönnyen található olyan hely, amely annyira bővelkednék a élethez szükséges minden dologban, hogy ne legyen szüksége némely olyan dologra, amelyet máshonnan vittek oda: éppúgy, azon dolgok közül, amelyek ugyanazon a helyen túlságosan bőségben vannak, ez a bőség sokak

számára károssá válna, ha a kereskedők szolgálata révén nem lehetne azokat más helyekre átszállítani. Ezért szükséges, hogy a tökéletes város mértéktartóan felhasználja a kereskedőket." (Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a kereskedelemről. Világosság, Melléklet az 1982. decemberi számhoz, 30-31.o.)

13. Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat, 1983., 57.o.

14. Ezt a kérdést később a neoskolasztikus Leonardus Lessius (1554-1623) vizsgálta a "De institia et inre" című művében.

15. A monopóliumokat már Arisztotelész is elemezte és támadta a Politikában.

16. "A római jogban dogma volt, hogy a császár elrendeli a pénz értékét." (Marx: A tőke I. MEM 23., Kossuth, 1967., 92.o.

17. Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a gazdaságról és a pénzről. in.: Az élő Marx. Kossuth, 1983., 157.o.

18. Uo. 151.O.

19. Marx: politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II., Kossuth, 1972., 392.o.

20. Aquinói Tamás: Summa Theologica II-II, q. 78,1.

21.Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a gazdaságról és a pénzről. in.: Az élő Marx. Kossuth, 1983., 150-151.o.

22. Uo. 151.O.

23.A dolgok hasonló felosztása már a római jogban megtalálható. Justinianus "Institutiói"-ban a haszonélvezet szempontjából különbözteti meg a dolgokat:

"Létesíthető a haszonélvezet nem csupán a földekre s épületekre vonatkozólag, hanem rabszolgákra, barmokra s más dolgokra is kivéven azokat, melyeket a használat felemészt; mert ez utóbbiakra nézve haszonélvezet sem a természetes, sem a polgári jogi felfogás szerint nem állhat fenn. Ilyen dolgok a bor, olaj, gabona, ruházat. Közel áll

hozzájuk a készpénz is, mert ez is a használatban a kölcsönös kicserélődés következtében mintegy elenyészik."

(Justinianus császár Institúciói. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. , 1997., 59.o.)

24. Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás: a gazdagságról és a pénzről. in.: Az élő Marx. Kossuth, 1983., 151.o.

25. Uo. 151.O.

26. "Hogy Tamás okfejtését, állásfoglalását -és annak társadalmi háttérét- világosan megérthessük, arra kell gondolnunk, hogy ebben az időben vett erősebb lendületet (pl. Firenzében és más városokban) a kapitalizálódás korai folyamata. A feltörekvő polgárság, az 'uzsoraszedő kereskedő' azonban bomlasztólag hatottak a feudalizmus változatlan hitt épületére, az egyházra pedig bomlasztólag hatottak azok az eretnekmozgalmak, amelyek bázisukat éppen a feltörekvő polgárságban találták meg. Így válik érthetővé, hogy Tamás a feudális egyház filozófusa és teológusa ellenséges szemmel tekint a kamatszedő kereskedők tevékenységére és elítélőleg nyilatkozik arról." (Gecse Gusztáv: Iustitia. Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról. Világosság, Melléklet az 1972 decemberi számhoz, 20.o.)

27. *Nominalizmus* (lat. nomen-név): középkori filozófiai irányzat, amely az általános fogalmakat csupán az egyedi tárgyak neveinek tekintette. A középkori realizmussal ellentétben a nominalisták azt állították, hogy reálisan csak az egyes, egyedi tulajdonságokkal rendelkező dolgok léteznek. Az általános fogalmak, amelyeket gondolkodásunk útján ezekről a dolgokról alkotunk nem léteznek függetlenül a dolgoktól. A nominalisták az ismeretek létrejöttében jelentős szerepet tulajdonítottak a közvetlen tapasztalatnak. Ez az irányzat kedvező légkört teremtett az empirikus kutatáshoz, a kísérletezéshez. A nominalisták megkezdték a hit és a tudás, a teológia és a filozófia ill. a tudomány szétválasztását. A nominalizmus összességében inspirálta mind a természet-, mind a társadalomtudományok kialakulását, fejlődését.

28. Thomas Gresham (1519-1579) angol pénzember, Stuart Mária és I. Erzsébet királynők tanácsadója, a londoni tőzsde megalapítója (1566).

A *Gresham-törvény* a pénzforgalom egyik összefüggését kifejező tétel, amely szerint a rossz pénz kiszorítja a jót. Vagyis, ha egy or-

szágban egy időben azonos névértékű, de belső értékükben különböző pénzfajták vannak forgalomban, akkor a fizetések a kisebb belső értékű pénzzel történnek. A jó pénz eltűnik a forgalomból, teaurálódik vagy külföldre vándorol.

29. Redl Károly: Az első európai pénzelméletről. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3., 309.o.

30. Joannes Buridanus:

- Questiones in decem libros Ethicorum Aristotelis;
- Questiones super octo libros Politicorum Aristotelis.

31. "A középkorban ... az érmetermelésben uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyok jelentették a monetáris politika legfőbb gondját. Az ókorban komolyan vették azt az elvet, hogy a pénzverés állami monopólium. A középkorban viszont számos területiális pénzverde működött, és a pénzverés joga rendszerint megoszlott a területiális pénzverdék és azok tulajdonosai között. Ennek következtében a karoling érmerendszernek úgy a XI. század közepe óta mindenütt csupán közjogi szempontból volt jelentősége. Igaz ugyan, hogy a pénzverés joga hivatalosan fenn volt tartva a királynak (vagy a császárnak), vagyis az érmekészítés a koronát megillető regáléjövédelmek közé számított, a valóságban azonban kézművestársaságok állították elő az érmekeket, az érmeüzletből származó jövedelmeket pedig azok a feudális urak sajátították el, akiknek területén a pénzverde működött. A pénzverés jogát hűbéri adományként kapó feudális urak számára viszont előnyös volt a *pénzrontás*, és nemigen tudtak ellenállni a csábításnak: az érme minőségének romlása az egész középkor folyamán rendkívüli méreteket öltött."

(Max Weber: Gazdaságtörténet. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1979., 202-203.o.)

32. Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13., Kossuth, 1965., 80-82.o.

33. Vö. Henri Pirenne: A középkori gazdaság- és társadalom története. Gondolat, 1983., 178-182.o.

34. Redl Károly: Az első európai pénzelméletről. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3., 314.o.

- 35. Uo. 322.o.
- 36. Uo. 323.o.
- 37. Uo. 324.o.
- 38. Uo. 325-326.o.
- 39. Uo. 326.o.
- 40. Uo. 326.o.
- 41. Uo. 328.o.
- 42. Uo. 329.o.
- 43. Uo. 330.o.

44. Oresme -Aquinoi Tamáshoz hasonlóan- már elismeri a kereskedő-mesterséget, ha az a közösség szükségleteit szolgálja.

45. Redl Károly: Az első európai pénzelméletről. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3., 331.o.

46. Uo. 332.o.

47. Uo. 332.o.

48. J. A. Schumpeter: Histoire de l' analyse économique. Éditions-Gallimard, 1983., 141.o.

49. Vö. B. Gordon: Economic Analysis before Adam Smith. New York, 1975., 190.o.

50. A *merkantilizmus* az eredeti tőkefelhalmozás korának közgazdasági irányzata és az ezen alapuló gazdaságpolitikai gyakorlat. A merkantilisták szerint a gazdagság nem a termelésben, hanem a forgalomban keletkezik. A gazdagság egyedüli megtestesítőjének a pénzt (az aranyat és az ezüstöt) tekintették. A pénz különleges helyzetét az aranynak és az ezüstnek, mint nemesfémeknek a természetes tulajdonságaiból magyarázták (*metallizmus*). Egy ország gazdagodásának forrását a külkereskedelemben látták. Ezért fő törekvésük a kivitel növelése és a belső piac védelme volt. A merkantilizmus korai szakaszát, az ún. monetárrendszert az jellemezte, hogy a pénz külföldre áramlását szigorú eszközökkel akadályozták, az aktív pénzügyi mérleg biztosítása érdekében. A merkantilizmus későbbi fázisában a cél már az aktív külkereskedelmi mérleg megvalósítása volt. (Ezt elsősorban az ipar fejlesztésével igyekeztek elérni).

51. Részletesen lásd: Redl Károly: Az első európai pénzelmélet-

ről. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3., 315-320.o.

III. A reneszánsz gondolkodók

1. A reneszánsz fogalma össztársadalmi folyamatot jelöl. Reneszánszról csak ott beszélhetünk, ahol a társadalom egésze átalakult. Az az irányzat, amelyet a reneszánsz mellett humanizmusnak szoktak nevezni, voltaképpen nem más, mint a reneszánsz irodalmi, tudományos és etikai vonatkozása. A humanizmus olyan országokban is kialakulhatott, ahol a gazdasági és társadalmi struktúra megőrizte alapvetően feudális vonásait. A reneszánsz viszonylag tiszta formában csak Itáliában, Angliában, Franciaországban, Spanyolországban és Németalföldön ment végbe. Közép- és Közép-kelet Európa országaiban, (így például a Mátyás korabeli Magyarországon) csak a reneszánsz bizonyos szellemi vonatkozásai alakultak ki.

2. Lewis Mumford: A város a történelemben. Gondolat, 1985., 383.o.

3. Uo. 384.O.

4. Az egyik újítás a korban az *imaginárius* vagy *elszámolási valuta* bevezetése. Az imaginárius valuta a különböző pénzek közös mércéje, közös nevezője, amely lényegében a számolást szolgálta. Az egyes pénzek értékét, árakat, béreket, adósságokat stb. elszámolási valutában adták meg. Továbbá kereskedelmi könyvelésnél is használták. Ilyen elszámolási valuta volt például az ÉCU is, amelyet először III. Henrik francia király vezetett be 1577-ben.

A másik lényeges újítás már a korszak végén az *Angol Bank* tevékenysége. Az Angol Bank újítása abban állt, hogy letéti és zsírótevékenységen túl, *jegybanktevékenységbe* kezdett: nagy hitelt nyújtott bankjegyekben, amelyeknek az összege a valóságban erősen meghaladta a tényleges letéteket. "Law szerint ezzel a lehető legjobb jót cselekedte az állammal és a kereskedelemmel, mert ily módon megnövelte a pénz mennyiségét." (Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. Gondolat, 1985., 479.o.)

5. "Ha pillantást vetünk a reneszánsz kor embereszményére, azonnal szembeötlővé válik, hogy egységes embereszményről többé

már nem beszélhetünk. A konkrét embereszmények rendkívüli gazdagsága tárul szemünk elé. A konkrét embereszmény pedig sosem más, mint a létező emberek eszményített képe - akár létezőknek ismerjük el őket, akár utópiaképpen a jövőbe vetítjük. ... Az eszmények pluralisztikussá válásának legszembeötlőbb megnyilvánulási formája a pluralisztikus erkölcsi értékrendszer. ... Az egységes értékrend felbomlott ... sorra születtek új értékek. ... A reneszánsz eszmények pluralitása a társadalom rétegekre és osztályokra bomlásának a tükrére volt. Az egyes osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak, poliszoknak, a különböző fázisokban megrekedt vagy folytatódó polgári fejlődésnek mind megvoltak a saját eszményeik, konkrét értékrendszereik." (Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, 1967., 20-22.o.)

6. Petrarca az említett morálfilozófiai munkájában feleleveníti a platóni dialógus műfaját. De míg laton dialógusaiban általában Szókratész beszélget valamely más konkrét személlyel, addig Petrarca dialógusaiban az "Ész" beszélget valamely érzelemmel (például az "Öröm"-mel vagy a "Fájdalom"-mal), és álláspontját, véleményét az "Ész"-szel fogalmaztatja meg.

7. Vö. Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, 1967., 125.o.

8. Petrarca: Az elvesztett pénzről. in.: Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, 1984., 58.o.

9. Uo. 59.o.

10. Petrarca: Az aranyéhség és a birtoklás vágya: csapás az embe-
riségre. in.: Petrarca levelei. Európai Antológia, Budapest, 1962.,
205.o.

11. Uo. 206.o.

12. Petrarca: A nagy gazdagságról. in.: Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, 1984., 37.o.

13. Uo. 58.O.

14. Petrarca: Az elvesztett pénzről. in.: Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, 1984., 59.o.

15. A reneszánsz gondolkodók még nemigen kutatják a gazdagság termelésének a folyamatát. Inkább a gazdagság felhasználásának

kérdésével foglalkoznak. A gazdagságot lehet jól vagy rosszul, hasznosan vagy haszontalanul felhasználni. Jól használjuk fel akkor, ha az ipart, a kultúrát szolgálja; rosszul akkor, ha a henyélésnek, a luxusnak, a társadalmi ügyektől való elfordulásnak ad teret. (Részletelesen lásd: Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, 1962., 206-207.o.

16. Petrarca: Az aranyéhség és a birtoklás vágya: csapás az embe-
riségre. in.: Petrarca levelei. Európai Antológia, Budapest,
1962., 206-207.o.

17. Petrarca: A nagy gazdagságról. in.: Reneszánsz etikai antoló-
gia. Gondolat, 1984., 37.o.

18. Petrarca: Az aranyéhség és a birtoklás vágya csapás az embe-
riségre. in.: Petrarca levelei. Európai Antológia, Budapest, 1962.,
206.o.

19. Uo. 208.o.

20. A Medici uralom bevezette a progresszív adórendszert. Ezál-
tal a terheket főképpen a rivális nagypolgárok vállára tette.

21. Antalffy György: Machiavelli és az állam tudománya. Köz-
gazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1986., 19-22.o.

22. Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, 1984., 545.o.

23. Az *Értekezések* főként Titus Livius első tíz könyvének kom-
mentálásából születtek.

24. Machiavelli politikai írásaiban empirikus módon jár el. A fel-
vetett kérdésekre adandó válaszáért mindig a történelemhez fordul.
Művei tele vannak konkrét történelmi példákkal. Nem volt egy rend-
szerező gondolkodó. Az említett művekben nincs egy rendszeresen
felépített politikai elmélet. Ezért Machiavelli esetében pontosabb
"politikai művészet"-ről, mint "politikai tudomány"-ról beszélni.
Machiavelli maga is az "állam művészetéről" beszél és nem "tudo-
mányról".

25. N. Machiavelli: Körkép a franciaországi állapotokról. in.:
Művei I. Európa, 1978., 658.o.

26. N. Machiavelli: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről.
in.: Művi I. Európa, 1978., 239.o.

27. N. Machiavelli: Firenze története. in.: Művei II. Európa,
1978., 60.o.

28. Uo. 59.o.

29. N. Machiavelli: A fejedelem. in.: Művei I. Európa, 1978.,
85.o.

30. N. Machiavelli: A háború művészete. in.: Művei I. Európa,
1978., 616.o.

31. N. Machiavelli: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről.
in.: Művei I. Európa, 1978., 254-255.o.

32. Uo. 255. o.

33. Uo. 256-257.o.

34. Itáliában a városfejlődés nem egy egységes belső piac létrejöttét segítette elő, hanem épp ellenkező irányba hatott. A távolsági kereskedelemben résztvevő városállamok nem partnerek, hanem vetélytársak. A széthúzás, a rivalizálás jellemző rájuk. Az olasz városfejlődés tehát nem az integráció, hanem a dezintegráció irányába mutat.

35. "Mindenkinek büdös már ez a bankár uralom. Fogadja hát Nagyságod ezt a művet olyan szívvel, olyan reménységgel, ahogyan az igaz műveket szokták, s Nagyságod címere alatt nemesedjék a haza és teljeseadjék be Petrarca jövendölése:

Erény a téboly ellen

fegyverre kap; vívásuk röpke lészen,

mert még az ősi szellem

nem holt ki az olasz szívből egészen."

(N. Machiavelli: A fejedelem. Művei I. Európa, 1978., 86.o.)

36. N. Machiavelli: A fejedelem. in.: Művei I. Európa, 1978.,
52.o.

37. Uo. 58.o.

38. Uo. 59.o.

39. Uo. 82.o.

40. Uo. 70.o.

41. Uo. 56.o.

42. Uo. 60.o.

43. Uo. 53.o.

44. Uo. 53.o.

45. Vö. Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, 1967., 247-279.o.

46. Részletesen lásd: Kardos Tibor: Morus Tamás élete és utópiaja. in.: Morus: Utópia. Magyar Helikon, 1963., 126.o.

47. Az Utópiában megszólaló Csupatűz Rafael tulajdonképpen Morusnak a kivetítése, az ő gondolatait fogalmazza meg.

48. Morus: Utópia. Magyar Helikon, 1963., 20.o.

49. Uo. 22-23.o.

50. Uo. 41.o.

51. Uo. 41.o.

52. "A reneszánsz legfőbb érdeme ... a munka antropológiai lényegként való értelmezése volt". (Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, 1957., 312.o.)

53. Morus: Utópia. Magyar Helikon, 1963., 53.o.

54. Uo. 59.o.

55. Uo. 112.o.

56. Uo. 66.o.

57. Uo. 67.o.

58. Megfigyelhető, hogy az Utópia említett tételeire erősen hatottak Petrarcának a pénz és a magántulajdon ellen írott morálfilozófiai írásai és levélértekezése.

59. Uo. 64.o.

60. Uo. 65.o.

IV. A reformáció gazdaságelméleti újításai

1. Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston: 354-430) ókeresztény filozófus és teológus, Hippo város püspöke, a patrisztika legjelentősebb képviselője, aki a későbbi kereszténységre is nagy hatást gyakorolt.

rolt. (Például azzal a tételével, miszerint Isten az emberi lélek mélyén lakozik.) Önéletrajzi fő műve a "Vallomások" magyarul is megjelent (Gondolat Kiadó, 1982).

2. Luther, Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levele egyik szakaszát így fordította le: "Azt tartjuk tehát, hogy az ember hit által igazul meg, a törvény cselekedetei nélkül." - Ez a Luther számára sarkalatos passzus: az "egyedül hit által", (*sola fide*), - tanításának egyik alaptézise lett.

(Vö. Richard Friedental: Luther élete és kora. Gondolat, 1983., 373.o.).

3. Luther újszerű bibliafordítása megteremtette a német irodalmi nyelv alapjait is. "A németek számára ... a Luther-Biblia volt a *könyv*, amely az elkövetkező két-három évszázadon át nyelvüket formálta. ... Még a német klasszikusok költészete sem képzelhető el Luther német nyelve nélkül." (Richard Friedental: Luther élete és kora. Gondolat, 1983., 374.o.)

4. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, 1982., 90-91.o.

5. Luther: Asztali beszélgetések. Helikon, 1983., 222.o.

6. János választófejedelem Luthernek ajándékozta az Ágoston-rend wittenbergi kolostorát, amelyben Luther házasságkötése előtt is lakott - szerzetesként.

A házba Luther felesége kosztos diákokat fogadott. Ők és Luther vendégei voltak az *asztali beszélgetések* résztvevői, hallgatói és lejegyzői.

Az asztali beszélgetések már a huszas években is folyhattak, de csak 1531 nyarán kezdték jegyezni őket. Egy Konrad Cordatus nevű diák, aki 1531 május végén érkezett Wittenbergbe azt írta, hogy ő volt az első, aki Luther asztalánál rendszeresen jegyzetelt, az ő példáján felbuzdulva kezdték Luther szavait mások is lejegyezni. A jegyzetelés ezután Luther haláláig. 1546-ig tartott.

7. Luther: Asztali beszélgetések. Helikon, 1983., 39.o.

8. Uo. 38.O.

9. Luther Márton Nagy Kátéja. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest, 1957., 130.o.

10. Uo. 131.o.

11. Uo. 132.o.

12. Uo. 134.o.

13. A *Fugger* család augsburgi kereskedő és bankár család. A kisparaszti rétegből származó Fuggerek a kelme- és fűszerkereskedésből gazdagodtak meg (14-15.sz.). Az idősebb ág (őzcímeres Fuggerek) a 15. század végén csődbe jutott, a fiatalabb ág (liliomos címeres Fuggerek) viszont felvirágzott Gazdag Jakabbal (1459-1525), aki a rézexportot csaknem teljesen monopolizálta. Európá-szerte megsokszorozta bankfiókjait és -többek között- a Habsburgok hitelezője lett. A Fugger-bankház nagy szerepet játszott a római kúria pénzügyi tranzakcióiban és erősen érdekelve volt a németországi búcsúüzletekben.

14. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, 1982., 101.o.

15. A kettős károsulás (duplex interesse), kategóriáját Luther a római jogból kölcsönözte.

16. Kálvin az *Institutió*t szinte élete végéig bővítette. Az első kiadás mindössze hat fejezetből állt, az utolsó viszont már négy könyvre duzzadt, és nem kevesebb, mint nyolcvan fejezetet tartalmazott. Az *Institutió* négy könyvéből háromban Istenről és a hit alaptételeiről ír, és csak a negyedikben foglalkozik az üdvösségre segítő külső eszközökkel. A negyedik könyv utolsó részében tárgyalja a polgári kormányzás és a gazdaság kérdéseit.

17. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, 1982., 153.o.

18. Békési Andor: Kálvin szociáletikája. Theológiai Szemle, 1964/11-12., 360.o.

19. Kálvin János: Tanítás a keresztyén vallásra. Magyarországi Református Sajtóosztály, Budapest, 1991., 147-150.o.

20. Kálvin nemcsak prédikált ezekről a kérdésekről, hanem elveit a gyakorlatban is megvalósította. Genfben szigorúan büntette a hanyélsít, üldözte a munkakerülést, és a munkát kötelezővé tette. A szegénység és a munkanélküliség kérdését nem alamizsna osztogatásával (mint a középkorban), hanem új munkahelyek teremtésével oldotta meg. Posztószövő üzemet nyittatott és két hanyatlásban lévő iparágat, az aranyművességet és az óragyártást felújította és virágzóvá tette.

21. "Kálvin ... az egyének teljesítőképességét az ultra non posse határáig fokozta, ami a produktivitást hihetetlen mértékben emelte. Viszont a fogyasztást a minimumra redukálta."
(Dávid Gyula: Kálvin gazdasági etikája. Minerva, Kolozsvár, 1931., 18-19.o.)

22. Érdekes Max Weber véleménye ebben a kérdésben, aki azt állítja, hogy az egyház kamatellenességének valódi alapja nem magyarázható egyszerűen bibliai versekkel. Szerinte "elvi harcról van szó, amely a gazdaság etikai, illetve ökonómiai szempontú racionalizálása között zajlik", és ebben a vitában az egyház természetesen az etikai oldalt képviseli. Weber alaptézise az, hogy a kamat engedélyezése -lévén tisztán üzleti reláció- személytelenebbé tesz az emberek között bizonyos kapcsolatokat, és éppen ez az ami "bizalmatlanságba ütközik az etikai vallások részéről", hisz: "Ember és ember tisztán személyes kapcsolatát ... mindig szabályozni lehet etikailag. ... Nem adnak viszont erre lehetőséget az olyan kapcsolatok, amelyek üzleti szempontból racionálisak." (Max Weber: Gazdaság és Társadalom 1-2. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1992., 279-280.o.)

23. A levél címzettje pontosan nem ismert, de a legtöbb kutató véleménye szerint egy Sachinus (Claude de Sachin) nevű ember lehetett, aki egy 1545. november 7-i levelében kérte ki a Reformátor tanácsát a kamatszedés kérdésében. A levélre adott választ először 1575-ben ismerhette meg a nagyközönség, amikor Beza Tivadar több más kálvini írással együtt publikálta.

24. Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911., 6.o.

25. Vitatott kérdés, hogy valóban Kálvin érdeme-e a kamatszedés elismerése. Tény az, hogy 1423-ban V. Márton pápa a kamattilalmat

bizonyos korlátozásokkal feloldotta. Ám ez nem jelentette a kamatszedés tényleges legalizálását, a tiltás még sokáig fennállott. Az is tény, hogy Kálvin működése idején Genfben már engedélyezett volt az 5%-os kamat szedése, melynek értéke megfelelt a korabeli kereskedelem engedélyezett nyerségének. Túlás tehát Kálvint az újkori kamatszedés kezdeményezőjeként emlegetni. De a kamattilalmat általánosan elméletileg Kálvin semmisítette meg.

26. Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911., 6.o.

27. Uo. 6-7.o.

28. Uo. 9.o.

29. Kálvin a következő dogmatikai kiindulópontját érvényesíti a kamat kérdésében: Isten bizonyos kérdésekben határozott, specifikus rendeleteket ad ki, amelyek egyértelműen szabályozzák az adott kérdésben teendőket. Másokat viszont -a méltányosság szabálya szerint- az emberre bízta, hogy tetszése szerint járjon el. Ilyenek például a közgazdasági kérdések. E gyakorlati problémákban az eljárásmódot az isteni parancsolat nem írja elő részleteiben. Ez azt jelenti, hogy a felmerülő vitás kérdésekben az ember szabad kezét kap, hogy döntson. (Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. Akadémiai Kiadó, 1979., 369.o.

30. Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911., 9.o.

31. Uo. 10.o.

32. Szent Biblia. Magyar Biblia Társaság. Budapest, 1990., 84.o.

33. Uo.134-135.o.

34. Uo. 212.o.

35. Uo. 557.o.

36. Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911., 8.o.

37. Szent Biblia. Magyar Biblia Társaság. Budapest, 1990., 794.o.

38. André Biéler: La pensée économique et sociale de Calvin. Genève, 1959., 475.o.

V. Felvilágosodás korabeli pénzelméletek

1. "Mi a felvilágosodás?"

A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! - ez tehát a felvilágosodás jelmondata.

Restség és gyávaság okozza, hogy az emberiség oly nagy része, habár a természet már rég felszabadította az idegen vezetés alól, szívesen kiskorú marad egész életében, s azt is, hogy másoknak oly könnyű ezek gyámjává feltolni magukat. Kiskorúnak lenni kényelmes. Ha van egy könyvem, amely eszemül, s egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabja az étrendemet stb., akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam. Ha fizetni tudok, nem kell gondolkodnom, elvégzik helyettem mások ezt a bosszantó munkát. ...

Az egyes embernek nagyon nehéz tehát a szinte természetévé vált kiskorúságból kivergődnie. Valósággal megszerette, s egyelőre valóban képtelen arra, hogy a saját fejével gondolkodjék, mivel soha nem is engedték, hogy megpróbálja. A természeti adottságok értelmes felhasználásának vagy inkább a velük való visszaélésnek mechanikus eszközei: a szabályzatok és formulák - az örökös kiskorúság béklyói. Még aki levetné azokat, az is csak bizonytalanul ugranék át a legkeskenyebb árkon is, mivel nem szokott hozzá a szabad mozgáshoz. Ezért csak keveseknek sikerült, hogy önálló szellemi tevékenységgel kilábaljanak a kiskorúságból, és biztosan járjanak. ...

E felvilágosodáshoz azonban semmi egyéb nem kell, csak *szabadság*. annak is a legártalmatlanabb fajtája: nevezetesen az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadsága. De már hallom is minden felől a kiáltást: ne okoskodjatok! A tiszt így szól: ne okoskodjatok, hanem gyakorlatozzatok! A pénzügyi tanácsos: ne okoskodjatok, hanem fizessetek! A pap: ne okoskodjatok, hanem higgyetek! ... S ez a szabadság megannyi korlátozása. De melyik korlátozás akadályozza a felvilágosodást, melyik nem? - Felelek: *az ész nyilvános használatának mindenkor szabadnak kell lennie*, mert egyedül ez képes megvalósítani az emberek között a felvilágosodást."

(I.Kant: A vallás a pusztaság ész határain belül. Gondolat Kiadó, 1974.)

2. "... az ember fensőbbisége a tudásban rejlik, ez nem kétséges. A tudásban őrződik meg sok dolog, amelyet a királyok összes kincsükkel sem tudnak megvásárolni, amelyeknek nem parancsolnak, amelyekről üzletfelek és szállítók nem hoznak híreket, amelyek származási helyére nem vitorlázhatnak el hajósaik és felfedezőik. Ma pusztaság vélekedésünkben uraljuk a természetet és alá vagyunk vetve kényszerének; ám ha a feltalálásban általa vezetettünk magunkat, akkor a gyakorlatban parancsolnánk neki." (F.Bacon)

3. J.Locke: Értekezés a polgári kormányzatról. Gondolat Kiadó, 1986. 99.o.

4. A 17. századi Angliában az addig virágzó kereskedelem hanyatlott, a külkereskedelmi mérleg passzív. Ennek következtében megindult a pénzkiáramlás, (az ezüst kiáramlása) az országból. Így nincs elegendő pénz, továbbá nincs elegendő munkaerő, ami tovább lassítja a gazdasági folyamatokat.

5. J.Locke: Essay on Interest and Value of Money. London. Alex Murray, 1870., 275.o.

6. Uo.: 277.o.

7. Uo.: 221.o.

8. Uo.: 221.o.

9. Uo.: 223.o.

10. Uo.: 226.o.

11. D.Hume sikertelenségének okait egy későbbi levelében így foglalta össze: "Néhányan azért gyűlölnék, mert nem vagyok tory, néhányan azért, mert nem vagyok whig, néhányak, mert nem vagyok keresztény, s mind, mivel skót vagyok." (Levél J.E.Mintónak, 1764 szept.)

12. D.Hume: Értekezés az emberi természetről. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976., 670.o.

13. Uo.: 663.o.

14. Uo.: 672.o.

15. Uo.: 666.o.

16. Uo.: 669.o.

17. Uo.: 667.o.

- 18. Uo.: 672.o.
- 19. Uo.: 675.o.
- 20. Uo.: 675.o.
- 21. Jean Bodin (1530-1596) francia jogtudós, közgazdász. A 16. század legjelentősebb állambölcseleje. "Hat könyv a köztársaságról" (1576) című fő műve, "Az államról címmel magyarul is megjelent 1988-ban.
- 22. David Hume összes esszéi II. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994., 51.o.
- 23. Uo.: 51.o.
- 24. Uo.: 53.o.
- 25. Uo.: 47.o.
- 26. Uo.: 47.o.
- 27. Uo.: 49-50.o.
- 28. Uo.: 74.o.

A kölcsönzés határideje:

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no handwriting or other markings on the paper.

